Військово-історичний альманах.
2009, ч. 2; 2010, ч. 1

ОСТАННІЙ ЗАКОЛОТ ОТАМАНА ВОЛОХА

Михайло Ковальчук

Михайло КОВАЛЬЧУК

ОСТАННІЙ ЗАКОЛОТ ОТАМАНА О. ВОЛОХА (грудень 1919 р. – січень 1920 р.)

На підставі широкого кола джерел висвітлено причини, перебіг і наслідки заколоту отамана О. Волоха проти уряду УНР у грудні 1919 р. Розглянуто обставини переходу заколотників на бік радянської влади та їхню подальшу долю.

Ключові слова: Дієва армія УНР, Українська Народна Республіка, національно-визвольна боротьба, біографія.

Reasons, course and consequences of revolt of ataman O. Volokh against the government of UNR in December in 1919 are reflected on the basis of wide circle of sources. The conditions of transition of rebels on the side of soviet power and their subsequent fate are considered.

Keywords: Effective Army of UNR, Ukrainian National Republic, national liberation fight, biography.

Серед українських військових діячів доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. навряд чи знайдеться така ж сумнозвісна постать, як отаман О. Волох (1886 – 1937 рр.). Бурхлива кар'єра О. Волоха на українській військовій службі супроводжувалася злетами й падіннями, але організований ним збройний антиурядовий виступ, здійснений в найкритичніший для УНР час, назавжди зробив його ім'я синонімом зрадництва і дворушництва. Втім, незважаючи на таку лиху славу, про О. Волоха в історичній літературі написано мало, а про очолений ним заколот проти уряду УНР ще менше. І хоча згадки про виступ отамана О. Волоха містяться в усіх без винятку дослідженнях з історії визвольних змагань, в історіографії відсутній бодай узагальнюючий опис тих подій, незважаючи на наявність значного масиву мемуарних даних про перебіг заколоту. Тож, спираючись на спогади сучасників і архівні документи, ми спробували докладніше відтворити цю трагічну сторінку в історії національно-визвольних змагань.

Омелян Іванович Волох належав до тієї когорти українських діячів, які взяли участь в національному русі вже після революції 1917 р. Він народився 30 липня 1886 р.* на Кубані, в родині злидарів-наймитів. Змалечку О. Волох працював шахтарем на донецьких копальнях, а в 1907 – 1910 рр. служив у російській армії. Після закінчення військової служби молодий чоловік вступив до Харківської школи живопису, але з початком Першої світової війни в 1914 р. був знову мобілізований.

У лавах російської армії О. Волох дослужився до офіцерського звання штабс-капітана, був нагороджений за хоробрість Георгіївською зброєю[1]. Після революції й падіння царату в 1917 р. він узяв активну участь в українізації російських військових частин, виступив одним з організаторів Гайдамацького коша Слобідської України, командиром якого був відомий український політичний і військовий діяч С. Петлюра. Командуючи куренем у Гайдамацькому коші, О. Волох бився проти російських більшовиків, особисто брав участь у штурмі повсталого київського Арсеналу взимку 1918 р. С. Петлюра, який вже тоді вважався одним з лідерів українського руху, високо цінував О. Волоха як відданого борця за національну ідею. Як слушно підкреслив сучасник, С. Петлюра „в справі визволення нації покладав великі надії на ті одиниці з народу, хто без школи, без матеріальних та інших цензів, а завдяки лише своїм здібностям, енергії і волі вийшов, як кажуть, в люди. Він гадав, що творчі сили, які були потрібні для відбудови нації, необхідно шукати десь серед юрби"[2].

Однак політичні переконання О. Волоха поступово склалися не на користь самої лише національної ідеї. У період гетьманату О. Волох став свідком складних національних і соціальних протиріч, які роздирали молоду Українську державу. Гетьманський режим, що тримався лише силою німецьких багнетів, фактично дискредитував національну ідею серед населення України. Взявши активну участь у Протигетьманському повстанні восени 1918 р., О. Волох доклав усіх сил, щоб покінчити з „антинародним" режимом П. Скоропадського. Однак повстанська Директорія не змогла прихилити до себе симпатії селянства, яке після досвіду гетьманських репресій не надто співчувало національній ідеї. Коли з початком другої українсько-більшовицької війни в країні спалахнули масштабні селянські повстання проти Директорії УНР, це остаточно переконало О. Волоха відмовитися від суто національних гасел і перейти на позиції „радянської влади", яку з таким нетерпінням очікувало українське селянство.

На цей час О. Волох командував 3-м гайдамацьким полком в складі Запорізького корпусу армії УНР. Наприкінці 1918 р. полк розташовувався в Донбасі, де вів бої з російськими білогвардійцями. „Ми більшовики, тільки ми українці,"[3] – такі заяви можна було почути в цей час від деяких гайдамацьких старшин, що були однодумцями свого командира. У січні 1919 р. з ініціативи О. Волоха усунуто з посади і заарештовано командира Запорізького корпусу полковника П. Болбочана, який начебто мав намір об'єднати війська УНР з білогвардійцями. Завдяки доброму знайомству О. Волоха з С. Петлюрою, який на той час був Головним отаманом і одним з найвпливовіших членів Директорії, цей вчинок залишився безкарним[4]. Більше того, О. Волоха було затверджено новим командиром корпусу. Втім, коли наприкінці березня 1919 р. Запорізький корпус потрапив у вороже оточення, О. Волох спробував розпочати перемовини з більшовиками

і навіть видав універсал про визнання радянської влади. „В сучасний мент, тяжкий, відповідальний мент, коли Україну роздирають на частини чужинці, коли примушують битись один проти другого, нашою кров'ю, на наших кістках хочуть збудувати собі щасливе життя, годуватись хлібом від праці нашої, в цей відповідальний мент, коли в Українській Народній Республіці влади на місцях немає, ми, запорожці, нащадки вільного козацтва України, оголошуєм законною владою на Україні Ради селянських і робітничих депутатів, котрих будемо підтримувати зі зброєю до загину," – йшлося в цьому документі[5]. Але більшовицькі частини не зупинили свого наступу і оточені українські війська були змушені відступити на терен Румунії, звідки незабаром дісталися до Галичини й Волині, де з'єдналися з основними силами армії УНР.

Всі спроби вищого військового керівництва притягти О. Волоха до відповідальності за дезорганізацію командування і переговори з ворогом залишилися безуспішними. Голова Директорії і Головний отаман військ УНР С. Петлюра не втратив довіри до О. Волоха, який пояснював свій „радянський універсал" потребою виграти час, щоб врятувати оточені війська від цілковитої катастрофи. „Про те, що Волоха треба усунути від армії, арештувати та віддати під суд, Головний отаман навіть не хотів і слухати, – згадував Головний державний інспектор армії УНР В. Кедровський. – На мої та інших вимоги він неодмінно відповідав: «Я Волоха знаю. То добрий старий гайдамака, з яким я формував гайдамацькі частини ще в 1917 році. Він, правда, оригінальний, але добрий вояк, щирий українець і до мене ставиться з пошаною та повагою»"[6]. Не дивно, що для багатьох українських воєначальників О. Волох у цей час став справжнім символом безкарності й свавілля „отаманщини".

Тривалий час після повернення з Румунії О. Волох не обіймав керівних посад в армії УНР. Влітку 1919 р. українська армія з перемінним успіхом вела запеклі бої з більшовицькими військами на Поділлі. На цей час у настроях населення на окупованих червоними теренах України стався перелом: під впливом червоного терору і розгулу великодержавного російського шовінізму в країні розпочався масштабний антибільшовицький повстанський рух. Саме значний розмах повстанства дозволив армії УНР і Українській галицькій армії визволити від більшовиків більшу частину Правобережної України. Однак восени 1919 р. в УНР з'явився новий противник – російські білогвардійці, що контролювали Південну і Лівобережну Україну. Білогвардійські війська генерала А. Денікіна воювали проти більшовиків, але при цьому відстоювали ідею „єдиної й неподільної" Росії. Між українськими і білогвардійськими військами розгорнулися бойові дії, в ході яких армія УНР була змушена відступити. Протягом жовтня 1919 р. білогвардійці завдали вирішальної поразки армії УНР та Галицькій армії, зайнявши

при цьому південно-східну частину Поділля[7]. В цей час на українсько-більшовицькому фронті, що пролягав теренами Волині, панував спокій; уряд УНР навіть спробував розпочати з більшовиками переговори про співпрацю в боротьбі проти спільного ворога.

С. Петлюра у вересні 1919 р. призначив О. Волоха „Головним отаманом повстанських військ України". В цій якості Волох мав здійснювати керівництво повстансько-партизанським рухом на зайнятих білими українських землях. Білогвардійська преса у жовтні 1919 р. повідомляла: „Всіма повстанськими справами керує особливий штаб, що знаходиться у ставці Петлюри і яким керує отаман Волох, колишній штабс-капітан 121-го піхотного Пензенського полку (насправді у цьому полку О. Волох ніколи не служив. – *М. К.*). Штаб цей знаходиться в постійному зв'язку з усіма повстанцями і координує їх дії, забезпечуючи грошима і всім необхідним. Він же налагоджує зв'язок з новоявленими повстанцями, намагаючись схилити їх грошима і обіцянками на бік Петлюри"[8]. Прагнучи встановити контакти з повстанським середовищем, О. Волох не раз мандрував з групою агітаторів теренами Правобережжя[9]. Щоправда, повстансько-партизанський рух проти білих здебільшого розгортався стихійно, без керівництва з боку уряду УНР.

Дедалі відвертіші прорадянські симпатії О. Волоха не були до вподоби Головному отаману. На початку листопада 1919 р. С. Петлюра призначив на посаду Головного отамана повстанських військ України повстанського ватажка Г. Колосова (в дійсності більшовицького емісара)[10]. Натомість О. Волоха призначено командиром окремої гайдамацької бригади армії УНР. „Ті гайдамаки не мали нічого спільного зі Слобідським Гайдамацьким кошем, ані з пізнішим 3-ім гайдамацьким полком Запорізького корпусу, – згадував начальник артилерії групи Січових стрільців Р. Дашкевич. – Був це новосформований відділ"[11]. Гайдамацька бригада складалася переважно з червоноармійців-українців, які перейшли на бік армії УНР в районі Бердичева. Це були близько 1 700 колишніх бійців Богунської і Таращанської бригад 44-ї радянської дивізії, що розчарувалися в національній політиці комуністичної влади[12]. Для формування бригади використано також людські кадри 3-го (17-го) гайдамацького полку, значно поріділого після боїв з більшовиками і білогвардійцями. На цей час „старих" гайдамаків, ветеранів кампанії 1918 р., у полку залишилося небагато. Такі ж старшини, як О. Ліневський, В. Кожем'яка, Богданів, цілковито поділяли політичні переконання свого давнього командира.

Ось як описував отамана О. Волоха восени 1919 р. сучасник: „Зовнішній вигляд Волоха відповідав його духовному світоглядові: високий, кремезний, рудий, з мало інтелігентним, зі слідами віспи обличчям – він нагадував (своєю зовнішністю) тип фельдфебеля колишньої російської

Голова Директорії і Головний отаман військ УНР С. Петлюра

Отаман О. Волох

армії. Одягався Волох в простий сірий жупан, гайдамацька шапка з червоним шликом, червоний пояс та нерозлучна кавалерійського типу рушниця доповнювала його вбрання. Волох не належав до світлих типів революції, скоріш це було зібрання всіх негативних сторін людини – фальш, брутальність, знущання над слабшим та демагогія були найбільш характерними рисами його вдачі. «За голоту», «Хай живе біднота» і тому подібні вигуки були звичайними в його балачках. У Волоха була природна спритність, знаття натури селянина і робітника, явна особиста хоробрість і дбайливість за козаків (Волох нікому не довіряв скарбниці свого коша і всі гроші носив у похідному мішку на собі). В усій своїй діяльності Волох малював себе українським націоналістом і в цьому напрямкові уперто виховував своїх прихильників"[13]. Цей опис доповнює тогочасний старшина Коша охорони республіканського ладу, сотник М. Середа: „Своїм зовнішнім виглядом отам. Волох нагадував колишніх московських бунтарів Пугачова або Стєньку Разіна: кремезний, високий і широкий в плечах; на широкому селянському обличчі – чорні ямини від віспи; червона широка борода – лопатою; маленькі карі очі заховані глибоко в очні ямини... Зодягався він в синій жупан, червоні штани, чорну смушеву шапку з малиновим шликом і в козацькі чоботи"[14].

С. Петлюра покладав значні сподівання на військове формування гайдамаків, ігноруючи будь-які перестороги щодо їхньої політичної надійності[15]. Як згадував командувач Київської групи Ю. Тютюнник, начальник 3-ї Залізної дивізії О. Удовиченко ще при першому знайомстві з ним восени 1919 р. підкреслив: „З Волохом і його гайдамаками обов'язково закінчиться якоюсь черговою авантюрою... а Головний отаман каже, що гайдамаки – демократичне військо... Говорить, що ми не розуміємо Волоха"[16]. Командування армії УНР мало намір відправити О. Волоха на Лівобережну Україну для повстанської боротьби проти білогвардійців[17]. Командувач Запорізької групи генерал М. Омеляович-Павленко відзначав у спогадах, що у гайдамацькій бригаді О. Волох збирав „всяку голоту" під гаслом партизанського рейду на Полтавщину[18]. Однак перехід УГА на бік Денікіна в середині листопада 1919 р. призвів до ліквідації українського фронту. Виснажена боями і знекровлена епідемією тифу, армія УНР намагалася утриматися на північно-західному Поділлі. З більш як 20 000 бійців, що налічувалися в її лавах, лише кілька тисяч зберігали відносну боєздатність. За цих умов командування було змушене кинути проти білогвардійців усі наявні сили, в тому числі й окрему гайдамацьку бригаду отамана О. Волоха.

Оскільки чисельність бригади О. Волоха також зменшилася внаслідок епідемії тифу і дезертирства, 15 листопада командувач армії УНР В. Тютюнник наказав спрямувати її у зведений гайдамацький курінь, який тимчасово мав бути включений до складу 6-го Запорізького Республіканського зведеного полку як його 4-й курінь. На поповнення гайдамацького куреня було скеровано курінь Власного резерву Головного отамана – доволі екзотичну військову частину, що майже не брала участі в боях і не виявляла надмірного бажання вирушати на фронт[19]. Втім, О. Волох не поспішав реорганізувати своє з'єднання. Щойно поповнені куренем Власного резерву Головного отамана, гайдамаки за наказом В. Тютюнника мали вирушити на оборону Проскурова. Та коли вранці 22 листопада білогвардійці повели наступ на місто, деморалізовані українські частини не виявили

Гайдамацькі старшини

належної стійкості. Не стала винятком і бригада О. Волоха: ледь на її позиціях з'явився противник, гайдамаки без опору відійшли на схід[20]. Армія УНР була змушена відступати на Волинь.

Після втрати Проскурова О. Волох фактично вийшов з підпорядкування командуванню армії УНР. Він вважав, що лише визнання радянської влади і союз з більшовиками дасть змогу врятувати українську армію від остаточної катастрофи. 24 листопада гайдамацька бригада вчинила грабунок і єврейський погром у містечку Миколаєві[21]. „В армії знов повстає отаманщина; головнокомандуючий повстанцями отаман Волох зі своїми гайдамаками починає одверто провадити свою розкладову працю в армії і не виконує оперативних наказів командарма," – згадував М. Омелянович-Павленко[22]. 26 листопада 1919 р. виснажені з'єднання армії УНР зосередилися у районі Старокостянтинова. Тут стався черговий інцидент – гайдамацька бригада під приводом „зради галичан" роззброїла 1-й зведений полк Січових стрільців (СС). Інцидент став виявом давньої ворожнечі, оскільки Богунська і Таращанська бригади були головним противником Січових стрільців навесні – влітку 1919 р. І хоча конфлікт вдалося залагодити, він справив надзвичайно гнітюче враження на начальника зведеної дивізії СС Є. Коновальця і вкрай негативно вплинув на бойовий дух січовиків[23].

Увечері 26 листопада у Старокостянтинові відбулася загальна нарада командного складу армії УНР. Прем'єр-міністр І. Мазепа, Головний отаман С. Петлюра і командарм В. Тютюнник висловили у своїх промовах переконаність у швидкій загибелі білогвардійців, ослаблених поразками на московському напрямку. Головний отаман повідомив про намір відтягнути війська УНР на північ, щоб звідти перейти в контрнаступ проти білих[24]. Значним дисонансом прозвучала промова О. Волоха, який вперше відкрито критикував державне і військове керівництво УНР. „Зі злою, ущипливою і демагогічною промовою виступив Волох, – згадував начальник зведеної Київської дивізії отаман Ю. Тютюнник. – Він критикував уряд і Петлюру, які допустили, що армія залишилася без чобіт і одежі. Говорив, що все розікрали з відома уряду «постачателі». Ще доводив нездатність центру орієнтуватися в ситуації, приймати своєчасно рішення і проводити їх у життя... Як порятунок радив Волох визнати радянську систему влади і в союзі з червоними росіянами воювати проти всього світу"[25]. „Судячи по формі й по тону промови Волоха, це був одвертий виступ проти Петлюри, як Головного отамана армії," – відзначав у спогадах І. Мазепа[26]. Як свідчив П. Феденко, С. Петлюра не витримав і перервав промову О. Волоха різким зауваженням: „Не треба демагогії! Я певен, що коли би повісити на дві гілляки казнокрадів «фахівців» та українських «патріотів»-злодіїв, то хто знає, яка б більше переважила"[27].

Виступ О. Волоха викликав обурення серед значної частини воєначальників армії УНР. Полковник О. Вишнівський згадував, що запорізькі командири вирішили навіть вчинити розправу над О. Волохом, якого врятувало від смерті лише те, що С. Петлюра суворо заборонив таке „зведення рахунків"[28]. „Взагалі нарада нічого позитивного не дала, – відзначив Ю. Тютюнник. – Не варто в таких випадках радитись. Наради використовують демагоги для своїх авантюристичних цілей"[29].

За наказом командарма В. Тютюнника, зведена Запорізька дивізія і гайдамацька бригада мали захищати від білогвардійців Старокостянтинів, всім іншим з'єднанням належало зосередитися у любарському районі. У виробленні цього плану С. Петлюра майже не брав участі. „Тим часом я помітив, що виступ Волоха і всі останні події несприятливо вплинули на настрої Петлюри. Завжди бадьорий і повний енергії, він тепер зробився байдужий до всього того, що діялося навкруги нього," – згадував І. Мазепа[30]. Як стверджував у спогадах ад'ютант С. Петлюри сотник О. Доценко, „Головний отаман по вибриках Волоха серйозно подумував про зречення влади і з великими труднощами удалось переконати його в противному"[31].

Не без вагань С. Петлюра прийняв рішення про встановлення військового контакту з 12-ю більшовицькою армією, що утримувала район Житомир – Бердичів. Для чергових перемовин з червоними створено делегацію у складі Ю. Ярослава, В. Потішка й інспектора артилерії армії УНР полковника С. Каменського[32]. Делегатам було доручено вести переговори виключно про військову співпрацю, хоча деякі ліві політики й підштовхували уряд УНР до думки про об'єднання з більшовиками. „Треба сказати, правда, що в той час ширші кола інтелігенції принципово не мали би нічого проти організації української армії під червоним прапором, – згадував Ю. Тютюнник. – Тільки непевність, що росіяни знищать все, не давши піднятися на ноги, утримувала від небезпечного експерименту"[33].

У той час, коли знекровлена армія УНР відступала на Волинь, перемовини з більшовиками про співпрацю вели українські боротьбисти, що виступали за створення „незалежної Української радянської республіки". В цей час навіть ширились чутки про створення боротьбистами українського комуністичного уряду на чолі з М. Полозом[34]. Гасла Української комуністичної партії (боротьбистів) цілком відповідали політичним переконанням О. Волоха. І хоча отаман не мав жодного зв'язку з боротьбистами чи більшовицьким підпіллям, практично відразу ж після старокостянтинівської наради він почав готувати державний переворот[35]. Як свідчив ад'ютант Головного отамана сотник Ф. Крушинський, на наказ командування захищати від білих Старокостянтинів О. Волох відповів: „Я з гайдамаками піду туди, куди мені совість наказує. І хто хоче спастися, той іде зо мною..."[36]

Передусім, О. Волох порозумівся з отаманом М. Данченком, якого добре знав з часів командування Запорізьким корпусом навесні 1919 р.[37] В недалекому минулому учасник повстанського руху проти гетьманату, М. Данченко співчував ідеям про „українську радянську владу". Оскільки Данченко брав активну участь у проголошенні О. Волохом „радянського універсалу" в березні 1919 р., тривалий час він не обіймав командних посад в армії УНР. Лише в середині листопада командарм В. Тютюнник призначив його командувачем повстанців Волині[38]. У розпорядженні М. Данченка перебувала Окрема Волинська повстанська бригада ім. отамана Д. Соколовського. Ад'ютант Головного отамана О. Доценко писав згодом у спогадах: „Коли розпочався відступ нашої армії, то Данченко вибрав для свого осідку м. Любар, де в перший же день свого прибуття наклав контрибуцію (це тоді було дуже в моді) і потроху провадив свою підготовчу роботу для перевороту і захоплення влади. А відступаючі війська все йшли і йшли через м. Любар, розташовуючись у його околицях. Данченко, нікого не питаючи, перехоплював відступаючі частини і приєднував до себе, майно так само одбирав і його відділ ріс з кожним днем"[39].

М. Данченко залучив до змови свого начальника штабу Ю. Божка, відомого в армії як колишнього командира „Запорізької Січі" – екзотичного військового формування, заснованого на традиціях козацької Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ще влітку 1919 р. Ю. Божка віддано до суду за неодноразове невиконання наказів й порушення субординації, але коли становище на українсько-білогвардійському фронті погіршилося, його звільнили з-під арешту[40]. Ю. Божко був геть байдужим до комуністичної риторики, але вважав командарма В. Тютюнника та інших співробітників штабу армії своїми особистими ворогами. Окрім Ю. Божка, М. Данченко заручився підтримкою сотника І. Легіна, командира окремого кінного полку, розгорнутого на базі гайдамацької кінноти. Отаман також встановив зв'язок з Волинським губернським повстанським комітетом, що перебував у Любарі. Формально ця організація діяла під прапором УНР і входила до структур Центрального українського повстанського комітету (ЦУПКом), але насправді складалася здебільшого з прихильників „української радянської влади". У передчутті майбутнього перевороту члени комітету перейменували свою організацію на Волинську Крайову Революційну Раду, яку очолив місцевий боротьбист, колишній крем'янецький повітовий комісар Коваль[41]. Рада мала встановити зв'язок з Житомиром, де перебував партійний центр боротьбистів.

Уночі проти 28 листопада Головний отаман С. Петлюра і штаб Дієвої армії УНР виїхали зі Старокостянтинова до Любара. За словами прем'єр-міністра І. Мазепи, О. Волох при цьому поширював інформацію, „що мовляв, правительства вже нема, бо всі розбіглися, що Петлюра захворів і кудись виїхав і т.д."[42] Проігнорувавши розпорядження залишатися в

Старокостянтинові, О. Волох звелів своїй бригаді рухатися до Любара[43]. Як згадував командир гайдамацької батареї поручник І. Одинець, ще в Старокостянтинові він одержав від О. Волоха наказ готуватися до партизанського походу в запілля білогвардійців. „По дорозі до Любара він сказав, що має листа від Головного отамана, що гайдамакам дозволяється іти на партизанщину, – свідчив І. Одинець. – Тоді ж я балакав з Головним отаманом, то він сказав, що у Любарі побачим, може підем усі"[44]. 28 листопада білогвардійці після короткого бою зайняли Старокостянтинів.

Увечері 28 листопада до Любара прибув прем'єр-міністр І. Мазепа. Голова уряду згадував: „Довідавшись про мій приїзд, Божко зараз же прийшов до мене. Він мав переляканий вигляд, і видко було, що почував себе ніяково. Признався мені, що Данченкові він не вірить і пішов до нього лише через те, що не було, мовляв, іншого виходу. Я радив йому не зв'язуватися з Данченком і відійти від нього. Через якийсь час прийшов Данченко і з великою самопевністю заявив мені, що, мовляв, з ним ведуть переговори «боротьбисти» й представники більшовицької влади в Житомирі і що напевне скоро прийде до порозуміння"[45].

29 листопада до Любара прибули Головний отаман С. Петлюра, начальник Штабу Головного отамана генерал М. Юнаків і командарм В. Тютюнник зі своїм штабом[46]. Їх супроводжували лише охорона Головного отамана і Спільна військова юнацька школа. Того самого дня прем'єр-міністр І. Мазепа повідомив С. Петлюру і В. Тютюнника про становище в Любарі і попрохав вжити заходів проти чергової авантюри з боку отамана М. Данченка. Однак С. Петлюра за будь-яку ціну бажав уникнути кровопролиття, а В. Тютюнник покликався на відсутність в Любарі військових частин, здатних ліквідувати можливий виступ[47]. Тим часом, до міста прибула гайдамацька бригада отамана О. Волоха і співвідношення сил остаточно склалося не на користь урядового центру.

Уряд УНР, „отаманський тріумвірат" і Волинська Революційна Рада фактично не підлягали одне одному. Ввечері 29 листопада О. Волох і М. Данченко домагалися від начальника Штабу Головного отамана М. Юнаківа, аби С. Петлюра їх прийняв. Ось як передає ад'ютант Головного отамана О. Доценко розмову, що відбулася між отаманами і генералом М. Юнаківим: „Данченко говорив: «Мені закидають, що я розкладаю армію, що я вношу безладдя. Армія в силу обставин зараз перебуває в стані розкладу. Частини біжать і гублять майно. Я маю тільки намір зберегти армію. Місія Головного отамана скінчена. Треба, аби він формально нам передав армію». От. Юнаків сказав на це все, що доложить Головному отаманові. А Волох продовжував: «Ви розумієте, в якому стані ми опинилися; з одного боку поляки, з другого – Денікін, а з третього більшовики – всі нам загрожують. Боротися з усіма ми не можемо. Треба порозумітися з більшовиками, бо їх наш козак найменше ненавидить. Але

В. Тютюнник

Є. Коновалець

більшовики ніколи не погодяться, коли це буде йти від Симона Васильовича. В цім його треба переконати і негайно це зробити. Я не хочу його знищити, але ми мусимо його усунути на деякий час і зберегти, як приватну людину, для майбутнього». От. Юнаків подякував їм за те, що вони довірили йому свої думки, і зараз же пішов про це доложити Головному отаманові"[48]. Проте, як згадував О. Доценко, С. Петлюра не захотів говорити з отаманами і відіслав їх до В. Тютюнника. Той після перших же слів про порозуміння з червоними попросив обох вийти з приміщення. Невдовзі до штабу армії прийшов отаман Ю. Божко, який заявив, що О. Волох і М. Данченко готують проти уряду виступ, до якого він особисто не причетний. На його прохання про це було негайно повідомлено С. Петлюру[49].

Зазнавши невдачі у спробах вплинути на Головного отамана, О. Волох і М. Данченко вирішили випробувати силу своїх аргументів на прем'єр-міністрові. Як згадував І. Мазепа, 30 листопада обидва отамани прийшли до нього зі скаргою на те, що уряд нібито готує проти них репресії: „В дальшій розмові заявили, що, на їх думку, нашу справу не можна далі вести старими шляхами, що треба якнайшвидше змінити дотеперішню політику уряду й об'єднатися з більшовиками. Інакше, мовляв, вони зі своїм військом залишать армію і вийдуть з Любара"[50]. І. Мазепа негайно повідомив про зміст цієї розмови С. Петлюру і В. Тютюнника.

Водночас голова ЦУПКому Н. Петренко відвідав засідання Волинської Революційної Ради, марно намагаючись переконати її членів у потребі співпраці з урядом УНР. Однак „волинські революціонери" були рішуче налаштовані на проголошення в Любарі радянської влади[51].

Командарм В. Тютюнник ретельно зважував можливість застосування проти змовників військової сили. Але гайдамацька і волинська бригади за чисельністю переважали будь-яку дивізію армії УНР. До того ж, армійські з'єднання на цей час мали досить низьку боєздатність. Знекровлені в боях з білими 3-тя Залізна й 9-та Залізнична дивізії, що просувалися до Любара, перебували далеко не в найкращому стані. Деморалізована останніми поразками Запорізька дивізія, що знаходилася в районі с. Миропіль, також практично не надавалася для дій на „внутрішньому фронті". Пригнічені військовою катастрофою і внутрішнім розбратом Січові стрільці розміщувалися в сс. Нова і Стара Чортория, готуючись з ініціативи свого командування до демобілізації. Розташована в околицях Остропольa Волинська дивізія взагалі втратила на певний час здатність до бойових дій. Серед волинців поширювалися прорадянські настрої, а начальник дивізії О. Загродський навіть припускав можливість союзу з більшовиками (крім того, в складі Волинської дивізії перебували частини, сформовані раніше отаманом Ю. Божком). Залишалася розміщена в с. Мацієвичі Київська дивізія отамана Ю. Тютюнника, що загалом збереглася як військова сила. Та оскільки навесні 1919 р. Ю. Тютюнник обіймав посаду начальника штабу в червоній бригаді отамана Н. Григор'єва, у штабі армії УНР не були впевнені у тому, що він не має прорадянських симпатій. Таким чином, у розпорядженні командарма не було надійного військового з'єднання, здатного за першим же наказом ліквідувати „отаманський тріумвірат".

Прагнучи позбавити змовників військової сили, В. Тютюнник наказав гайдамацькій бригаді О. Волоха перейти з Любара до с. Троща. Однак, як неважко передбачити, цей наказ не було виконано. 1 грудня О. Волох знову прийшов до штабу армії, де мав розмову з начальником Київської дивізії отаманом Ю. Тютюнником, що саме прибув до Любара у службових справах. „Він переконував мене, що коли ми визнаємо і заведемо в себе «ради», то росіяни допоможуть нам організувати нашу армію, – згадував Ю. Тютюнник. – Ця армія мала забезпечити, як думав Волох, незалежність України"[52]. Але Ю. Тютюнника, який з власного досвіду добре знав, чого варті обіцянки більшовиків, важко було переконати в потребі союзу з червоними.

Коли В. Тютюнник у присутності начальника Київської дивізії намагався з'ясувати у Волоха причини невиконання ним наказів командування, відповідь отамана була несподіваною: „Покинь, Василю... Яка ти в біса влада! Тебе вже ніхто не слухає. Я вже наказів з десять твоїх не виконав, а ти мене ще й досі на шибеницю не потяг. Якби ти був владою,

Ю. Тютюнник

М. Омелянович-Павленко

то повісив би давно не одного, а так тебе повісять, їй-бо повісять..."[53] Щойно після того, як ця дивовижна розмова все ж таки закінчилася формальною обіцянкою О. Волоха виконати наказ, Ю. Тютюнник запропонував командарму силами своєї дивізії ліквідувати „отаманський тріумвірат". Оскільки частини 3-ї й 9-ї дивізій все ще перебували на марші до Любара, В. Тютюнник відразу ж вхопився за цю ідею. Було вирішено перевести Київську дивізію з с. Мацієвичі, де її частинам не вистачало харчів і фуражу, безпосередньо до району на схід від Любара. При переході через Любар дивізія мала роззброїти гайдамаків і бригаду волинських повстанців.

Отже, рішення було прийнято. Ініціатива Ю. Тютюнника не лише могла стати кінцем „отаманського тріумвірату", але й остаточно розвіяла будь-які сумніви армійського командування у політичній певності начальника Київської дивізії. Пізніше Ю. Тютюнник відзначав, що на той час він уже переконався у неспроможності українських лівих елементів до державотворчої праці. „Національним українським центром я вважав уряд Петлюри, та й сам Волох справляв на мене враження типового отамана, який не хотів визнавати над собою жодної влади," – згадував він[54]. Без вагань Ю. Тютюнник наказав своїм частинам готуватися до вимаршу на Любар, плануючи не пізніше 3 грудня зайняти місто і роззброїти військові сили змовників.

Головний отаман все ще не втрачав надії запобігти кровопролиттю. Це засвідчила розмова С. Петлюри з командиром 7-го Синього полку 3-ї Залізної дивізії полковником О. Вишнівським, який прибув уранці 2 грудня до Любара. Ось що мовив про цю розмову сам О. Вишнівський: „Ствердивши, що в Любарі, крім гайдамаків Волоха і ватаг Божка-Данченка інших військових частин ще нема, Петлюра згадав про «вибрик», як він це окреслив, Волоха й додав, що Волох не виконав наказу бути разом із Запорізькою дивізією в районі Мирополя і самочинно прийшов до Любара. Можливо, казав Петлюра, що заноситься на якусь нову авантюру Волоха в Любарі"[55]. При цьому Головний отаман висловив сподівання, що присутність у Любарі надійної військової частини стримає змовників від нерозважних кроків. Та коли полковник О. Вишнівський запропонував силами синьожупанників роззброїти вночі загін О. Волоха, С. Петлюра відповів, що без бою гайдамаки не складуть зброї, а кровопролиття він не допустить[56]. Увечері 2 грудня частини 3-ї Залізної й 9-ї Залізничної дивізій почали прибувати до околиць Любара.

Не очікуючи на зосередження урядових військ, О. Волох влаштував своїй бригаді парад під червоним прапором, після чого закликав гайдамаків боротися за радянську владу в Україні. Отаман посилено обмірковував можливість перевороту. Коли начальник розвідувального відділу штабу армії сотник Коваленко відвідав О. Волоха, він став свідком сум'яття, яке охопило командира гайдамаків. На запитання О. Волоха, чи має С. Петлюра понести кару, сотник Коваленко зауважив, що цю кару Головний отаман повинен понести не від рук людей, які займаються бандитизмом. Подальшу розмову описав сам Коваленко: „Волоха це вразило й він став виправдовуватися, що бандитизм розводять люди Данченка й Божка. Після невеличкої паузи Волох встав, схилився до стіни й, дивлячись у вікно через Случ, на другу сторону Любара, промовив рішуче: «Цю ніч я маю в імени українського народу подякувати цих дурисвітів». В рухах був поважний і спокійний. Нарешті, взяв мене за руку, одвів у бік і став якось пристрасно шептати: «Я в цю ніч ліквідую Петлюру». На це я відповів, що перед тим, варто було б ще побачитись з Тютюнником. «Передай цьому дурню, казав Волох, що я з ним не хочу більше балакати». Коли я побачив, що може дійти до страшного кровопролиття, став радити Волоху написати Петлюрі листа. Волох подумав трохи й пішов у сусідню кімнату та став похапцем писати. Написавши, дав мені перечитати, говорячи: «Коли тепер не порозумнішають, то тоді буде погано,» – закінчив Волох. В листі він радив Петлюрі зрозуміти безпорадність свою, зрозуміти ту безодню, в яку завів армію і з якої не здолає вивести її, та просив зважити це й поробити висновки, виїхавши куди-небудь. Лист був написаний хаотично й окремими уривками"[57].

Лист О. Волоха негайно передали С. Петлюрі. Лише після цього Головний отаман нарешті зрозумів, чим насправді було „демократичне військо", і

наказав начальникові Спільної військової юнацької школи полковнику П. Вержбицькому роззброїти заколотників і арештувати отаманів[58]. Але Вербжицький фактично не виконав наказу і пізно ввечері 2 грудня гайдамаки разом з бригадою волинських повстанців перейшли через р. Случ до східної частини Любара[59]. Частина охорони Головного отамана під проводом старшини Співака також приєдналася до заколотників.

Таким чином, місто виявилося поділеним на два ворогуючих табори. У самому містечку перебували охорона Головного отамана і Спільна військова школа, а в селищі за річкою розташувалися гайдамаки, бригада волинських повстанців і окремий кінний полк сотника І. Легіна. Щоправда, в цій же частині Любара встигли розміститися на квартирах окремі підрозділи Спільної військової школи (кінна і гарматна сотні під командою сотника Пліського), а також гарматні частини 3-ї й 9-ї дивізій[60]. Нічого не знаючи про заколот, юнаки й гарматники не підозрювали, що опинилися вже на „ворожому" терені.

Начальник охорони Головного отамана підполковник В. Цівчинський, довідавшись про явну участь у змові сотника І. Легіна, якого він добре знав ще з 1917 р., з дозволу С. Петлюри пізно ввечері 2 грудня виїхав до окремого кінного полку, щоб переконати його командира відмовитися од підтримки отаманів. Однак місія В. Цівчинського успіху не мала: невдовзі після прибуття його затримали заколотники. Як згадував підполковник пізніше, йому – в'язневі довелося спостерігати бенкет, влаштований у штабі О. Волоха, в будинку міської школи: „Волох сидів в компанії. Деякі козаки з охоронної сотні Головного отамана сиділи за столом. Всі пили горілку, їли щось і гукали «славу» Волоху, звали його «батьком» та отаманом... Це вже був не той Волох, що в присутність пана Головного отамана балакав спокійно, тихенько. Тут розвернулась його фельдфебельська натура... Він кричав, всім грозився, казав, що спасає українську армію, що ще в 1918 році він взяв той шлях, яким і зараз йде, що переб'є всіх, хто піде зараз проти нього"[61].

Вранці 3 грудня загін волинських повстанців під командою М. Данченка вчинив напад на державну скарбницю УНР, розташовану в будинку міської пошти. За даними І. Мазепи, у скарбниці було близько 2 млн. українських карбованців і 30 тис. царських срібних рублів[62]. Юнаки Спільної військової школи, які охороняли скарбницю, без опору склали перед заколотниками зброю. Міністр пошт і телеграфу І. Паливода, що перебував у цей час на пошті, був змушений ховатися на горищі, поки урядовці дорученого йому відомства рятувалися втечею[63].

Довідавшись про напад заколотників на державну скарбницю, командарм В. Тютюнник негайно вирушив до будинку міського адвоката, де перебував С. Петлюра. Як свідчив ад'ютант Головного отамана Ф. Крушинський, С. Петлюра тієї ночі майже не спав. „Коли от. Тютюнник доніс

про напад волоховців на скарбницю Головному отаману, останній раптом знявся, нашвидку одягся й миттю направився разом з Тютюнником до штабу Дієвої армії, – згадував Ф. Крушинський. – Єство подій зосередилося в волості (будинку любарської волосної управи, де розмістився штаб армії УНР. – *М. К.*). Встало грізне питання й відкладати рішення значило губити себе. В Любарі було дуже мало війська – решта охорони Головного отамана й юнацька школа під проводом полк. Вержбицького"[64]. Начальнику Спільної військової школи П. Вержбицькому було наказано ліквідувати виступ. Однак наказ і цього разу лишився невиконаним. П. Вержбицький допустив юнаків до мітингу, на якому вирішено утриматися від кровопролиття. Не допомогло навіть особисте звернення В. Тютюнника до юнаків з закликом виконати свій військовий обов'язок[65]. І хоча самого полковника за наказом С. Петлюри негайно заарештували, ситуації це вже не врятувало. „От. Ю. Тютюнник через лиху дорогу в час не прийшов, а під боком не було ні одної організованої частини, – згадував О. Доценко. – Тоді було наказано охороні Головного отамана виконати наказ, даний юнацькій школі, що й почав виконувати начальник канцелярії Головного отамана старшина Бутенко. Розпочалася безладна стрілянина"[66].

Вулична сутичка між охороною Головного отамана і волинськими повстанцями викликала справжню паніку серед урядовців і співробітників штабу армії УНР. „Безладдя було страшенне. Оклики «Зрада» змішувалися з напівчутними прокляттями, – згадував Ф. Крушинський. – Кожний розумів, що своє життя він вирятує тільки самостійно й спішив рятуватися. Звідки небезпека, що за хвилю може статися – ніхто не знав, бо все це сталося на протязі півгодини. Але всі розуміли, що зтам – з того боку Случа – можуть увірватися волоховці й порубати всіх немилосердно"[67]. Відстрілюючись від охорони Головного отамана, заколотники разом зі скарбницею відступили до східної частини міста. При цьому вони пограбували підводу з грошима, в якій їхали міністр єврейських справ П. Красний і товариш міністра народного господарства Солодар. Охорона Головного отамана не ризикнула переслідувати нападників на правому березі р. Случ, де стояла гайдамацька бригада.

Розташовані на правому боці підрозділи Спільної військової школи і гарматні частини вранці 3 грудня виявили, що звідусіль оточені гайдамаками. Отаман М. Данченко і сотник І. Легін, які прибули невдовзі до місця постою кінної юнацької сотні, повідомили командира юнаків сотника Пліського, що С. Петлюра кинув армію напризволяще. Від імені „Головного отамана" О. Волоха юнакам було наказано готуватися до вимаршу проти заколотників, які начебто перебували в західній частині Любара[68]. Дезорієнтованим юнакам, як згадував один з них, не лишалося нічого іншого, як підкоритися гайдамакам: „Ми вивели коней на вулицю, де збиралася вся сотня. На короткому галопі під'їхав сотник

Пліський; привітався зі сотнею. На його обличчі видно було схвилювання. У цей час під'їхав до нього полк. Легін і дав наказ їхати сотні за сотнею гайдамаків; за нами слідом – ще кілька сотень. Район наш вже був заздалегідь оточений гайдамаками Волоха, і коли ми рушили, то побачили 2 чи 3 кулемети на тачанках, які були скеровані на хати, де ми стояли. Спустились ми до річки. Полк. Легін із гайдамаками звернув круто праворуч за хати, а наша сотня продовжувала рух просто. Раптом почули кілька коротких серій із кулемета з протилежного берега річки. Кулі летіли над головами. На мості була барикада. Повернули праворуч по дорозі, що вела вздовж річки. Стрільба стихла. Зупинились. На другому боці видно окремих вояків, що поглядали у наш бік. Сот. Пліський вислав юнака до річки, але, як тільки він під'їхав до берега, по ньому почали стріляти. Що творилося – ніхто не знав"[69].

Як згадував ад'ютант Головного отамана О. Доценко, в цей час О. Волох вислав до С. Петлюри гайдамацького старшину В. Кожем'яку з черговою пропозицією передати йому державну і військову владу[70]. І хоча С. Петлюра не сприймав всерйоз такі пропозиції, в охороні Головного отамана розпочався мітинг. Спочатку частина, а згодом і всі вояки заявили про перехід на бік радянської влади[71]. Зрозумівши, що ситуація з кожною миттю стає дедалі небезпечнішою, С. Петлюра у супроводі міністрів, командарма В. Тютюнника і співробітників штабу армії УНР негайно виїхав з Любара до с. Нова Чортория, де перебувала дивізія Січових стрільців[72]. У дорозі до нечисленного ескорту Головного отамана приєдналася окрема кінна сотня 3-ї Залізної дивізії. Розташовані в околицях Любара частини 3-ї й 9-ї дивізій отримали наказ також рухатися до Чорториї.

Збагнувши, що урядовий центр вже ніхто не захищає, О. Волох наказав гайдамацькій бригаді зайняти всі головні установи міста. Протягом короткого часу Любаром остаточно заволодів „отаманський тріумвірат". Юнакам і всім тим, хто випадково опинився серед заколотників, дали зрозуміти, що за найменший непослух вони будуть суворо покарані. „З будинку школи вийшла група старшин на чолі з Волохом і затрималися на ґанку, – згадував юнак М. Отрешко-Арський. – Волох привітався з нами, звернувся до нас із промовою. Говорив він коротко, що всі зрадники, а лише він веде до перемоги. Кінчаючи свою промову, обіцяв усіх підвищити в старшини, але хто зрадить, того покарає на смерть"[73].

О. Волох мав намір зв'язатися із Запорізькою дивізією, щоб перетягнути її частини на свій бік. Однак звістка про наближення до Любара Київської дивізії змусила заколотників переглянути свої плани. О. Волох прийняв рішення рухатися до Чуднова, на з'єднання з більшовицькими військами[74]. Рядовим воякам повідомили, що загін прориватиметься на Полтавщину для продовження боротьби проти білогвардійців. Увечері 3 грудня гайдамаки, бригада волинських повстанців і окремі юнацькі

підрозділи вирушили похідним порядком до с. Красносілка. В обозі заколотників їхала Волинська Революційна Рада.

Гарматники 3-ї й 9-ї дивізій, збагнувши, що відбувається заколот, вирішили скористатися зміною обставин, щоб позбутися опіки гайдамаків і пробитися до армії УНР. З цією метою командир 25-го Залізничного гарматного полку підполковник В. Климко і виконувач обов'язків командира гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії сотник Л. Романюк вдали, що через кончу потребу впорядкувати обоз змушені затриматися у Любарі. „Ми наздогнали обоз гайдамацької частини й самих волоховських гайдамаків. На чолі розтягнутої колони їхав сам «батько-отаман» Волох, – згадував сотник Л. Романюк. – Під'їхавши до нього, ми представилися по-військовому й заявили, що наші частини приєдналися до нього, але не зможемо вирушити до Чуднова раніше, ніж за 5 – 6 годин і пояснили, чому саме. Волох був наявно втішений. Його широке, вкрите ластовинням віспи і заросле рудою бородою обличчя задоволено всміхалося, отсе, мовляв, і гармати є... Він запевнив нас, що ми можемо спокійно докінчити наші справунки, бо обидва мости ним зайняті й схоронені гайдамаками, після чого наказав своєму ад'ютантові повідомити застави, що ми вже «їхні», але вирушаємо на Чуднів допіру вночі. На прощання Волох нахилився до нас і докинув довірочно: – Пропуск «шлик», відклик – «Шепетівка»..."[75] Пізно ввечері, дочекавшись відходу з Любара основних сил заколотників, колони гарматних частин рушили на захід. Як згадував сотник Л. Романюк, атака на мости через р. Случ, що їх охороняли гайдамаки, була блискавичною: „Ми зірвалися із-за рогу. Коротка хвилина і ми вскочили на міст. Мої вершники щось вигукували, якісь фігури плигали з мосту, кидаючи рушниці... Ось перевернений кулемет... Я і два вершники вже на другому боці мосту. Я все ще вимахую мавзером і кричу: «Піддавайся!..» Якісь силуети вискакують із яру, вже за мостом і підносять руки догори... Вони піддаються. З півночі пролунало кілька пострілів. Це певно підп. Климко на другому мості. І знову тиша. Напруження зникає, ситуація вияснюється. Ми захопили волохівську заставу – 8 гайдамаків і кулемет. На другому боці я гуртую заставу юнаків, що теж піддалися нам. Кажу їм, хто ми; вони засоромлено виправдуються. З півночі над'їхав вершник пполк. Климка. Вони там теж захопили міст і вже почали переправляти на «наш» бік свою колону. Десь коло 1-ї год. ночі ми закінчили перехід і повільно рушили в напрямку на Чорторию, де був штаб гарматної бригади"[76].

Залишаючи Любар, О. Волох вислав своїх емісарів до військових частин, розташованих поблизу. Як згадував один із січово-стрілецьких старшин, „в переході через місця постою наших частин Волох зі своїми соратниками ширив вістку про те, що Головний отаман Петлюра з цілим урядом УНР перейшов на сторону поляків, внаслідок того польські війська почали наступ, щоб у свій полон захопити недобитки армії УНР.

Тому немає іншого виходу, треба приєднуватись до червоних гайдамаків і разом з ними перейти на сторону радянської влади, яку в Україні очолюють українські боротьбисти. Радянський уряд України мусить мати свою збройну силу і червоні гайдамаки стануть зав'язком Української Червоної армії"[77]. Ця агітація мала частковий успіх серед січово-стрілецьких частин: в с. Корости до заколотників приєднався 2-й кінний дивізіон СС під командою сотника С. Байла, а також півбатарея 1-го кінного дивізіону СС на чолі з сотником Руссетом і сотником Мертенсом[78]. Окремі підрозділи 3-ї Залізної й 9-ї Залізничної дивізій також перейшли на бік Волоха. Щоправда, у Запорізькій дивізії агітація волоховських емісарів успіху не мала. Старшина кінної сотні Богданівського полку так описував відвідини запорожців представниками О. Волоха: „А за хвилину були посланці від Волоха і в нашій сотні – ніби гості. Всі ці емісари-гості розказували, могло здаватися, навіть гарно: вертаємося в Україну, об'єднуємося з повстанцями, а далі, як і всі ми хотіли – виженемо більшовиків з України. Але: поки що в спілці з більшовиками, під керівництвом якоїсь «нашої партії», і проти своїх, – вже прохолоджувало і найгарячішим голови"[79].

Пізно ввечері 3 грудня колона заколотників прибула до с. Красносілка і там розташувалася на нічліг. Кінні гайдамацькі роз'їзди дісталися Чуднова, де застали радянський партизанський загін[80]. Місцеві мешканці запевняли, що більшовицькі війська були неподалік, а район Житомир – Бердичів повністю зайняли червоні. З огляду на близькість до більшовиків заколотники могли бути впевнені, що армія УНР їх не переслідуватиме.

Через поганий шлях Київська дивізія значно затрималася на марші до Любара. Увечері 3 грудня вона зупинилася на постій в с. Северини, де Ю. Тютюнник довідався від одного з урядовців про отаманський заколот у Любарі. Утікач стверджував, що заколотники напевне розстріляли С. Петлюру[81]. Вранці наступного дня Київська дивізія продовжила свій шлях і опівдні 4 грудня її авангардні роз'їзди були вже під Любарем. З розгорнутими жовто-блакитними прапорами частини Ю. Тютюнника вступили до залишеного заколотниками міста. „Вистроївши дивізію на міській площі, я коротко поінформував про події і наказав розташуватися. За Волохом пішла розвідка, – згадував Ю. Тютюнник. – У Любарі ніхто не знав, що саме скоїлося, але я все-таки довідався, що Волох нікого не розстрілював. Навіть говорили, що «Петлюра в один бік поїхав, а Волох – у другий». Усі мусіли бути живі, хоч і не зовсім здорові від переляку"[82].

Співробітники міської пошти довго не хотіли вірити, що Київська дивізія перебуває не на боці заколотників. Нарешті, після довгих переконувань начальник пошти привів до Ю. Тютюнника міністра І. Паливоду, який увесь цей час переховувався на горищі. Після того, як було відновлено телеграфний зв'язок, із зайнятого заколотниками Чуднова надійшло таке повідомлення: „Петлюра з урядом утекли до Польщі. Вам нема іншого

Відділ української кінноти

виходу – або теж іти за ним, або за допомогою Російської Радянської влади будувати Самостійну Соціалістичну Радянську Українську Республіку. Подумайте, бо козаки однаково підуть за нами"[83]. Та для Ю. Тютюнника це повідомлення стало зайвим доказом того, що С. Петлюра і міністри перебувають у безпеці. Невдовзі кінна розвідка повідомила: Головний отаман і урядовий центр знаходяться у Новій Чорториї. Розуміючи, що в справі ліквідації гайдамаків більше нічого зробити не вдасться, Ю. Тютюнник виїхав до штабу армії.

Керівництво УНР надзвичайно гнітилося любарським заколотом. „Події в Любарі показали, що ми, як регулярна армія, існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба було негайно переходити до інших форм боротьби," – згадував І. Мазепа[84]. Перебуваючи в Чорториї, уряд звернувся до українського народу з відозвою, в якій повідомив про останні події і ліквідацію регулярного фронту: „В цей критичний для української державності момент, коли наша армія зосереджувалась в районі містечка Любара, купка авантюрників, прикриваючи свої плани совітськими лозунгами, задовольнила свої хижацькі заміри тим, що зрадницьки пограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в ще більш скрутне матеріальне становище. В зв'язку з зазначеним станом речей правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно надалі виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв'язок з народом і військом,

керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої республіки. Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоб боротьба українського народу за визволення була доведена до успішного кінця”[85].

Але самі лише декларації не могли повернути деморалізованим решткам армії боєздатність і віру в перемогу. Як згадував Є. Маланюк, любарський заколот „морально вбив отамана Тютюнника і його фізична смерть кільканадцять днів пізніше була тільки наслідком цієї моральної смерті”[86]. Командир Січових стрільців Є. Коновалець, торкаючись заколоту в листі до командира 1-го полку СС сотника І. Андруха, писав: „На мою думку, це мусіло статися, тому що інакше ця збройна маса не могла себе ліквідувати. Волох дає їм нову ідею і шлях, по якому вони можуть дістатися до своїх домів. Думаю, що це тільки допомога для нас, до нашої остаточної ліквідації”[87]. Значною мірою саме під впливом любарських подій січовострілецьке командування і прийняло остаточне рішення про демобілізацію дивізії СС. Виснажені боями й епідемією тифу, деморалізовані війська вже не надавалися для продовження збройної боротьби регулярним фронтом. Уряд при підтримці начальника штабу армії Є. Мєшковського виступив за перехід до партизанських методів боротьби. 4 грудня дивізіям було розіслано запити щодо їхнього бойового і господарського стану, настроїв вояцтва, бажання перейти до того чи іншого району тощо[88].

До більшовиків було відправлено військову делегацію на чолі з Ю. Ярославом, яку уряд споряджав ще з часів наради у Старокостянтинові[89]. Але особливих надій на переговори з червоними вже ніхто не покладав: було очевидно, що червоні просувалися вглиб українських земель не для того, щоб поступитися Директорії УНР владою над країною. Начальник Штабу Головного отамана генерал М. Юнаків пропонував розташувати війська в окупованому поляками районі Поділля, щоб звідти організовувати повстання проти більшовиків чи білогвардійців[90]. Але під враженням останніх подій С. Петлюра, як здавалося багатьом сучасникам, остаточно втратив віру в успішне продовження збройної боротьби. Вночі проти 6 грудня Головний отаман з нечисленним супроводом виїхав до Польщі. Його від’їзд став несподіванкою для переважної більшості міністрів і воєначальників; вперше голова Української держави залишив країну. Від’їжджаючи, С. Петлюра призначив командувачем армії УНР генерала М. Омеляновича-Павленка, а його заступником – отамана Ю. Тютюнника[91]. 6 грудня представники командного складу на спільній нараді з міністрами заявили про готовість розпочати партизанський рейд в запілля білогвардійців. На окупованих противником теренах України військо мало протриматися до весни 1920 р., коли на міжнародній арені очікувалися важливі зміни, що могли посприяти національно-визвольній боротьбі.

Увечері 6 грудня армія УНР вирушила з любарського „трикутника смерті” на Липовець, прямуючи до Київщини. Розпочинався рейд, який увійшов до історії як Перший зимовий похід. На цей час в лавах армії УНР перебували близько 10 000 людей, основну частину яких складали немуштрові, хворі й поранені вояки. У бойовому відношенні війська налічували лише 2 000 багнетів і шабель[92]. Щоправда, скуті боями з більшовиками білогвардійці не могли кинути проти армії УНР значні сили; натомість звістки про поразки білих на московському напрямку лише додавали українському командуванню віри в успіх. Та навіть найбільші прихильники нової стратегії не могли не визнати, що ліквідація регулярного військового фронту означала неминуче зменшення ролі уряду УНР в боротьбі, що вже кілька років точилася на українській землі.

Закінчення буде

ПРИМІТКИ

* Тут і далі усі дати подано за новим стилем.

1 Тинченко Я. „Злий геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха // Академія. – 1994. – № 1. – С. 7 – 8.

2 Середа М. Отаманщина. Отаман Волох // Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 5. – С. 12.

3 Сосюра В. Третя Рота. – К., 1988. – С. 129.

4 Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника. – К., 2004. – С. 205 – 213.

5 Ковальчук М. Поразка й відступ південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. // Військово-історичний альманах. – 2008. – Ч. 1 (16). – С. 25.

6 Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). I. 380. 2. 93. – S. 16.

7 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. Українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С. 142 – 226.

8 Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 39. – Арк. 147.

9 Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф. 39668. – Оп. 1. – Д. 13. – Л. 118 об., 152 об.; Тинченко Я. „Злий геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 12.

10 Ковальчук М. Серед гасел та орієнтацій: з історії одного повстанського формування (жовтень – грудень 1919 р.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Сер. „Історія. Економіка. Філософія”. – 2005. – Вип. 10. – С. 63.

11 Дашкевич Р. Артилерія Січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – С. 201.

12 РГВА. – Ф. 39540. – Оп. 1. – Д. 32. – Л. 173; Там же. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 40. – Л. 125; Там же. – Ф. 39666. – Оп. 1. – Д. 41. – Л. 28; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 43а.

13 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – К., 2007. – С. 254.

14 Середа М. Отаманщина. Отаман Волох. – С. 12.

15 Маланюк Є. Книга спостережень. Проза. – Торонто, 1966. – Т. 2. – С. 311.

16 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – Львів, 2004. – С. 82.

17 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 4зв. – 5.

18 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 233.

19 ЦДАВО України. – Ф. 3260. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38.

20 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 264.
21 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 81.
22 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 232.
23 Коновалець Є. Причинки до історії української революції // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 336.
24 Феденко П. Повстання нації // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 102.
25 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 81.
26 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К. , 2003. – С. 318 – 319.
27 Феденко П. Повстання нації. – С. 102.
28 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії Війська Української Народної Республіки. – Т. І. – Нью-Йорк, 1971. – С. 214.
29 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 81.
30 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 319.
31 Доценко О. Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції. 1917 – 1922. – Т. ІІ. – Кн. 4. – К., 1923. – С. 337.
32 Мазепа І. Творена Держава (Боротьба 1919 року) // Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879 – 1926). – К., 1992. – С. 67; РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 10, 11.
33 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 84.
34 Денник Начальної Команди Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С. 135.
35 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 3.
36 Там само. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 125.
37 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 340. Див.: Ковальчук М. Поразка й відступ південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. – С. 14 – 51.
38 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 340; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
39 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 340.
40 Там само. – С. 340; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
41 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320; Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 340.
42 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
43 Там само. – С. 319; Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 82; Тинченко Я. „Злий геній" Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 12.
44 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2.
45 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320.
46 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 233.
47 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 320 – 321.
48 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 341.
49 Там само. – С. 341.
50 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
51 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 341.
52 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 84.
53 Там само. – С. 84.
54 Тютюнник Ю. Автобіографія // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 47.
55 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. І. – С. 215 – 216.
56 Там само. – С. 215 – 216.
57 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 128 – 129.
58 Там само. – Арк. 129; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321; Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 342; Коваль-Степовий П. Шляхами зради (спомин про Любарську трагедію 1919 року) // Календар „Дніпро". – Львів, 1933. – С. 49.
59 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 342.

60 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.) // Тризуб. – 1966. – Ч. 40. – С. 12; Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. І. – С. 218.
61 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 24 зв. – 25.
62 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
63 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. І. – С. 219; Коваль-Степовий П. Шляхами зради (спомин про Любарську трагедію 1919 року). – С. 49; Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 342.
64 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 132.
65 Там само. – Арк. 131; Винник І. Бої Житомирської пішої Юнацької школи // За Державність. – Ч. 9. – Варшава, 1939. – С. 170.
66 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 342.
67 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 133.
68 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 12.
69 Там само. – С. 13.
70 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 342.
71 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 86.
72 ЦДАГО України. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 133; Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 343; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 10; Безручко М. Від Проскурова до Чорториї // Історія Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С. 282; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
73 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 13.
74 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 86.
75 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. – Т. І. – С. 220.
76 Там само. – С. 221.
77 Курах М. Чи Січові стрільці брали участь у Зимовому поході? // Вісті комбатанта. – 1961. – Ч. 1/2. – С. 29.
78 Там само. – С. 29.
79 Сім'янцев В. Роки козакування 1917 – 1923 (Спогади). – Філадельфія, 1976. – С. 185.
80 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 13; ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 58. – Арк. 1.
81 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 84. У спогадах Ю. Тютюнника дещо зміщено хронологію подій. Так, Київська дивізія не могла опівдні 3 грудня зайняти Любар і вести телеграфні переговори з гайдамацьким загоном у Чуднові, оскільки заколотники залишили Любар лише пізно ввечері 3 грудня, а Чуднів зайняли 4 грудня.
82 Там само. – С. 84.
83 Там само. – С. 85.
84 Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 321.
85 Петлюра С. Статті, листи, документи. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1956. – С. 241; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – С. 323.
86 Маланюк Є. Книга спостережень. – Т. 2. – С. 290.
87 Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Archiwum im. Tarasa Szewczenki. – M/f. 97227. – S. 354 – 354зв.
88 Доценко О. Літопис української революції. – Т. ІІ. – Кн. 4. – С. 348.
89 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 41 – 42, 45.
90 Галузевий державний архів Служби безпеки України (долі – ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 69270. – Арк. 64.
91 Ковальчук М. Невідома війна 1919 року. – С. 271.
92 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 17.

Михайло КОВАЛЬЧУК

ОСТАННІЙ ЗАКОЛОТ ОТАМАНА О. ВОЛОХА (грудень 1919 р. – січень 1920 р.)*

За агонією українського фронту наприкінці 1919 р. уважно стежило більшовицьке керівництво, що звично сприймало уряд УНР як небезпечного конкурента в боротьбі за владу над Україною. „З усіх боків надходять до нас відомості, що петлюрівські війська розбито Денікіним, що галицьке командування, яке було в союзі з Петлюрою, в повному складі перейшло на бік Денікіна, – повідомляв на початку грудня 1919 р. командувач 12-ї більшовицької армії Н. Муралов комісара 47-ї дивізії О. Ілюшина. – Сам Петлюра зі своїм штабом і з рештками своїх військ знаходиться в районі Любара і, очевидно, шукає порятунку на терені, зайнятому нашими військами. Вже більше місяця Петлюра намагався зав'язати з нами переговори... Центр я повідомив і інформував та прохав дати директиви, але поки що таких не маю, внаслідок чого військова рада ухвалила: в жодні переговори з парламентарями петлюрівських військ не вступати, всіх направляти до Реввійськради 12-ї армії, в тому числі якщо з'явиться і сам Петлюра зі своїм штабом, якого вважати полоненим, роззброїти і під конвоєм доставити до Реввійськради 12-ї армії. Рештки його армії зустрічати доброзичливо, але негайно роззброювати і відправляти до Новозибкова, при чому офіцерів ізолювати від вояків і під посиленим конвоєм направляти до нас, не чинячи над ними жодного насилля, але обов'язково відбираючи зброю"[93].

Просуваючись вглиб України, червоні діяли звичними методами військової окупації під вивіскою „Української Соціалістичної Радянської Республіки". Щоб надати комуністичному режимові в Україні бодай видимість легітимності, більшовицьке керівництво вирішило запросити до участі в органах окупаційної адміністрації українських боротьбистів. Залучення боротьбистів до співпраці мало не лише полегшити окупацію України, але й розколоти український політичний табір і послабити позиції прихильників УНР. Українська Комуністична партія (боротьбистів), хоча й була не надто численною, та все ж користувалася симпатіями серед значної частини українського селянства. Створена в серпні 1919 р. шляхом об'єднання лівих течій українських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів, УКП(б) тривалий час існувала на фінансові субсидії від більшовиків[94]. Восени 1919 р. партійний центр УКП(б) розміщувався в Житомирі: тут перебували лідери боротьбистів М. Полоз, О. Шумський, Яковлєв, С. Савицький та ін.[95]

* Закінчення. Початок див.: Військово-історичний альманах. – 2009. – № 2 (19). – С. 18 – 41.

Партія, на яку покладав надії О. Волох та його прибічники, була готова піти на союз з більшовиками в ім'я "Української Радянської Республіки". Однак при цьому боротьбисти вважали, що радянська Україна повинна мати справжню, а не фіктивну незалежність, власну армію, фінанси тощо[96]. Член Реввійськради 12-ї більшовицької армії В. Затонський навіть констатував, що „боротьбисти цілком певно беруть лінію на створення самостійного радянського уряду", вказуючи при цьому: „Вся партизанська маса від петлюрівців до партизан-комуністів також ставиться до цього зі співчуттям. За нашими відомостями, чимало місцевих організацій комуністів перебувають під сильним впливом боротьбистів"[97].

На думку більшовицьких керманичів, головною передумовою співпраці з боротьбистами мала стати відмова останніх від гасла Української Червоної армії чи будь-яких інших українських військових формувань[98]. 30 листопада нарада членів ЦК КП(б)У ухвалила „визнати можливим включення боротьбистів до складу уряду, лише після прийняття ними відомих вироблених умов"[99]. Було вирішено, що майбутній „орган державної влади на Україні" – Всеукраїнський комітет (Всеукрревком) – відповідатиме перед більшовицьким партійним керівництвом. Втім, боротьбисти не поспішали відмовлятися від ідеї про створення Української Червоної армії, хоча в їхньому розпорядженні не було жодної військової сили, здатної виступити в цій якості.

Рух до житомирського району армії УНР, а невдовзі й загону отамана О. Волоха, викликав стурбованість деяких більшовицьких діячів. „Швидке просування решток петлюрівської армії з Директорією, чиновництвом і всією національною інтелігенцією, з Любара, де вони тимчасово сконцентрували свої сили, на Житомир – Бердичів, відправка постійних делегацій від петлюрівського уряду і урядових партій для з'ясування питання про військову і політичну угоду з радянською владою, перехід окремих військових частин на терен радянської влади, все це ставить нас перед необхідністю вжиття термінових заходів... – повідомляла секретар Зафронтового бюро при волинському губернському комітетові КП(б)У Є. Михайлова до Реввійськради 12-ї більшовицької армії. – Відсутність на даному відтинку реальних сил, необхідних для завіси і фільтрації прибулих частин від національно-інтелігентського елементу і чиновництва Директорії, ставить перед Реввійськрадою завдання вжиття раціональних заходів для створення певної надійної завіси в районі Полонне – Чуднів – Бердичів"[100].

Справді, в районі Чуднова перебував лише організований більшовиками з місцевих селян невеличкий партизанський загін (70 бійців), що мав невдовзі перейти до Старокостянтинівського та Ізяславського повітів для дій проти поляків. Однак з огляду на зайняття армією УНР любарського району загін залишився в Чуднові, де виконував роль застави, роззброюючи випадкових українських вояків[101]. Саме від партизанів представники

більшовицької влади у Житомирі довідались, що 4 грудня до Чуднова прибули кінні гайдамацькі роз'їзди.

Основні сили заколотників перебували у районі с. Красносілки, де О. Волох і М. Данченко мали намір впорядкувати свої частини і полічити гроші, захоплені в державній скарбниці УНР. Як згадував В. Цівчинський, 4 грудня Волинська Революційна Рада під наглядом отаманів займалася підрахунком грошей[102]. Водночас О. Волох, як сам він пізніше писав, „перевів реорганізацію частин, звівши їх в три піших полки, Окрему Волинську бригаду, кінну бригаду, гарматну бригаду й тех[нічний] курінь та окрема комендантська сотня – разом 4200 людей, 5 легких і 2 тяжких гармати при 48 кулеметах"[103]. Це була досить строката військова сила: колишні червоноармійці, волинські повстанці, дезорієнтовані вояки і старшини армії УНР, значна частина яких опинилася серед заколотників випадково, ідейні прихильники „української радянської влади" й ті, хто втомився від війни і прагнув лише дістатися додому... Найбільшу боєздатність зберігала кіннота – 1-й і 2-й кінні полки під командою сотників І. Легіна й С. Байла. Гайдамацька піхота вважалася загалом надійною, а найменшу стійкість виявляли 1-й і 2-й Волинські полки з бригади отамана М. Данченка. Такі підрозділи, як кінна юнацька сотня, взагалі не мали гадки про те, що беруть участь у заколоті проти уряду УНР.

Серед „отаманського тріумвірату" не було єдності в питанні про подальшу політичну стратегію. Якщо О. Волох виступав за союз з більшовиками, то М. Данченко разом зі своїми повстанцями був готовий визнати радянську владу, але не „комуну"[104]. Розбіжності досягли небезпечної гостроти; як свідчив В. Цівчинський, Волох називав Данченка не інакше, як провокатором і злодієм[105]. Напруженими були й відносини О. Волоха з Ю. Божком, який за великим рахунком опинився в таборі заколотників випадково і жодного пієтету до радянських гасел не відчував. Розв'язка потенційного конфлікту сталася несподівано: ввечері 4 грудня Ю. Божка за нез'ясованих обставин було вбито у будинку сільського священика, де розташувалися О. Волох, його штаб і скарбниця[106]. Смерть отамана оголошено наслідком трагічної випадковості, але серед вояцтва відразу ж поповзли чутки про те, що Ю. Божко загинув від рук своїх спільників[107]. „На другий день після цього Волох казав, що добре, що Божка забито, а то була б морока з ним, і обвинувачував Данченка в тому, що коли цей оглядав труп Божка, то витяг у мертвого з кишені 5 000 австрійських марок і три золоті монети, – згадував В. Цівчинський. – Я Данченка бачив в цей день – він і в вус собі не дув і казав, що грошей не брав"[108].

Вранці 5 грудня в Красносілці відбувся урочистий похорон отамана Ю. Божка. Кінна юнацька сотня, що несла почесну варту, дала три залпи у повітря. О. Волох вирішив скористатися церемонією, щоб нарешті повідомити частини про свої наміри. „Зараз же після похорону Волох

наказав усім частинам вишикуватись чотирикутником на великій площі, і тут сталася несподіванка. Волох в'їхав із кількома типами, які мали на грудях червоні банти, та проголосив себе провідником „боротьбистів". У нас, мовляв, прапори жовто-блакитні, лише на них мусять бути червоні стрічки, – згадував юнак М. Отрешко-Арський. – Аж тепер усім нам стало ясно, хто зрадник. Гайдамаки кричали йому найголосніше „слава!", а ми почували себе абсолютно прибитими, залишені самі напризволяще"[109]. Відбувся імпровізований мітинг, відразу після якого Волох наказав частинам вирушати у напрямку на Чуднів – Троянів – Житомир, назустріч Червоній армії. Як „головнокомандувач українських радянських військ", О. Волох від імені Волинської Революційної Ради вислав до Житомира делегацію (О. Міщук, В. Крутько), що мала повідомити більшовицьке командування про перехід його загону на бік радянської влади.

У Житомирі делегацію прийняв відповідальний більшовицький співробітник і член Галицького ревкому В. Порайко, який вже 5 грудня доповів Реввійськраді 12-ї радянської армії про розкол в таборі УНР і бажання О. Волоха з'єднатися з Червоною армією. „Революційна Рада ультимативно заявляє, що більшовики мають змінити свою політику на Україні і вони, Революційна Рада, за більшовизм без комуни, – підкреслив при цьому В. Порайко. – Вона приписує собі велику владу і можна гадати, що вона не від того, щоб вважати себе владою України. Маю сказати, що в такий важливий район, як любарський і чуднівський, необхідно висунути регулярну частину. Вона необхідна і для того, щоб морально впливати на новоспечених більшовиків"[110].

Командування 12-ї більшовицької армії мало відомості про загін отамана О. Волоха також від агентури Зафронтового бюро при ЦК КП(б)У. 5 грудня один зі співробітників Зафронтбюро, повідомляючи про розкол в армії УНР і виникнення Волинської Революційної Ради, відзначив: „Боротьбисти, звичайно, намагаються накинутися на цю масу, щоб використати... Ними серед населення і петлюрівських військ поширюються чутки про „Ірпінський уряд", на чолі з Полозовим"[111]. Можлива причетність боротьбистів до діяльності Волинської Революційної Ради викликала в більшовиків помітне занепокоєння. Секретар Зафронтбюро при волинському губкомі КП(б)У Є. Михайлова наголошувала в доповіді партійному керівництву: „Серед цієї ради ведуть посилену роботу боротьбисти... Така дворушницька політика з боку боротьбистів, які одночасно входять до уряду і плетуть інтриги за нашою спиною, неприпустима. Необхідно вказати їм, що ця їх авантюра не доведе ні до чого, а змусить вжити репресивні заходи до радянської партії і членів уряду"[112].

Поява у чуднівському районі загону отамана О. Волоха справді привернула увагу боротьбистів. До штабу заколотників негайно було делеговано представників партійного керівництва УКП(б). Коли 5 грудня

керівники чуднівського партизанського загону Вовк і Білий прибули як спостерігачів до с. Городище, де перебували гайдамаки, вони помітили, що серед гайдамаків поширювався партійний часопис УКП(б) „Пролетарська боротьба”[113]. Ось як було описано засідання Волинської Революційної Ради у звіті обох більшовиків: „Товариші приїхали на середину засідання і застали наступну картину: 3 боротьбисти сиділи довкола столу разом з отаманом Волохом, Данченко і старшинами. Було піднято питання про те, як бути далі з їхньою армією. Боротьбисти вказували, що їм буде зручніше переїхати поближче до Бердичева. Необхідно організувати свою Раду і скласти з цієї армії ядро майбутньої Української армії. В армії і раді їм необхідно мати лише своїх людей. Пробиватися до Бердичева необхідно для того, щоб, якщо не буде взято Київ, піти разом з червоними військами брати Київ, щоб в Києві поставити своє ядро і свою Раду і спиратися на те, що вони взяли Київ, а російська Червона армія їм допомогла. Отаман Данченко заявив, що їм необхідна самостійна Україна, для цього вони набиратимуть добровольців і будуть намагатися, щоб люди з Росії не правили ними... В даний момент в їх розпорядження прибуло багато працівників боротьбистів, які вже встигли чимало зробити. Так, з їх прибуттям план пробратися на Полтавщину було змінено, вони вже вважають можливим зайняти фронт і, як вони висловлюються (не соромлячись), перетворити ці уламки в ядро «Української Червоної армії», «яка не повинна мати нічого спільного з Червоною армією». Так, батько Волох називає себе «головнокомандувачем радянських червоних українських військ». Він вказує на те, що вони будуть мати великий успіх серед населення і що вони зуміють своєю тактикою побити козирі комуністів, яких вони не перестають вважати своїми ворогами, а для цього вони вважають необхідним увійти до Києва одночасно з Червоною армією і тоді, мовляв, скажуть, що «російська» Червона армія допомогла «їм» зайняти Київ і за цю допомогу вони готові «відплатити» хлібом з України. Взагалі у них без сорому відкрито ведеться контркомуністична агітація, яка значно більше небезпечна за петлюрівську”[114].

5 грудня між командувачем 12-ї більшовицької армії Н. Мураловим і В. Порайком відбулася розмова по прямому дроту, в ході якої останній повідомив, що Волинська Революційна Рада складається з боротьбистів і вимагає визнання самостійної Української радянської республіки з власною армією і господарським центром. Попрохавши поінформувати про це членів армійської Реввійськради, В. Порайко додав: „Крім того, не було б зайвим повідомити ЦК РКП, хай знають, з ким вони умовилися. Вважаю це державним злочином, щоб люди, які, з одного боку, офіційно беруть участь в будівництві радянської влади на Україні, з іншого боку, входили до революційного органу, в даному випадку, до Революційної Ради і пред’являли зі свого боку ультиматум...”[115] В. Порайко заявив, що оскільки

боротьбисти не приховують намірів створити Українську Червону армію, загін отамана О. Волоха під приводом карантину тифу потрібно роззброїти без будь-яких політичних переговорів. Н. Муралов погодився, що жодні політичні поступки на користь боротьбистів неприпустимі. „Військові частини, які відкололися від Петлюри, мають негайно підпорядкуватися розпорядженням нашого командування і лише його накази виконувати, в іншому випадку ми будемо розглядати їх або як ворогів радянської влади, з якими може бути лише одна розмова зброєю, або як з полоненими, яких слід роззброїти і відправити в запілля... – заявив червоний командарм. – Чутки про передачу України боротьбистам поширюють, мабуть, пристрасні фантазери з боротьбистського табору"[116].

Однак причетність боротьбистів до діяльності Волинської Революційної Ради не давала змоги більшовикам вдатися до відкритих репресій проти загону Волоха. Керманичі УКП(б) наполягали, що загін Ради має стати ядром майбутньої Української Червоної армії, і навіть вимагали виділити для його реорганізації радомишльський район, де боротьбисти мали помітний політичний вплив[117]. 6 грудня в Житомирі, за посередництвом членів ЦК УКП(б) Косача й С. Савицького, відбулися переговори делегатів Ради О. Міщука і В. Крутька з уповноваженими представниками Реввійськради 12-ї більшовицької армії О. Ілюшиним та В. Порайком. Більшовики заявили, що загін отамана О. Волоха може підпорядковуватися командуванню Червоної армії й залишитися зі зброєю в руках лише за умови його переведення для реорганізації за межі України, до району Гомель – Мозир. Боротьбисти наполегливо вимагали визнати загін частиною Української Червоної армії, але у відповідь почули безкомпромісну заяву про те, що існує лише єдина інтернаціональна Червона армія[118]. Зрештою, представники ЦК УКП(б) і делегати Революційної Ради були змушені погодитись на запропоновані їм умови.

Позиція боротьбистів викликала обурення в командувача 12-ї більшовицької армії Н. Муралова. „Ми з таким панством маємо бути надзвичайно обережні, і якби це від мене залежало, то вони б не отримали в українському уряді ні одного місця" – заявив він під час розмови по прямому дроту з В. Порайком[119]. Щоб заспокоїти командарма, В. Порайко підкреслив, що після перекидання загону Революційної Ради до району Мозир – Гомель більша частина домовленостей вже не матиме значення. Коли ж Н. Муралов зажадав, щоб до фрази „Червона армія" в тексті майбутньої угоди було долучено термін „Російська робітничо-селянська", В. Порайко закликав його виявити політичну гнучкість: „Ніколаю Івановичу, гадаю, що при всяких переговорах, з ким би вони не були, потрібно дотримуватися певної дипломатії і тим паралізувати в самій основі роботу боротьбистів... Якщо ми зажадаємо від них включення слів Російської [робітничо-]селянської армії, то ми тоді зірвемо перегово-

ри, оскільки я вас запевняю, що вони на це ніколи не підуть. А між тим, ці слова не мають жодного суттєвого значення. Своєю угодою, складеної нами форми, ми отримуємо все, включно з відправкою їх на Східний і Північний фронт і тому я з товаришем Ілюшиним наполегливо прохаємо Вас погодитися з нашою формою угоди і нічого не змінювати, оскільки, повторюю ще раз, ці зміни не мають суттєвого значення"[120].

6 грудня 1919 р. делегація Волинської Революційної Ради підписала з представниками Реввійськради 12-ї більшовицької армії угоду, текст якої в більшовицькому донесенні було передано таким чином: „Ухвалили: 1). Війська Волинської Революційної Ради переходять на платформу радянської влади. 2). З моменту переходу військ Революційної Ради в розпорядження спільного командування Червоної армії існування Революційної ради припиняється. 3). Всі війська підпорядковуються спільному командуванню Червоної армії. 4). Всі війська переходять зі зброєю і всім майном. Місце розташування, вказане спільним командуванням Червоної армії, в район Гомель – Мозир для реорганізації. 5). Війська Революційної Ради при переході на терен Української Соціалістичної Республіки зобов'язані дотримуватися в повній мірі порядку переходу і слідування до місця розквартирування, вказаного загальним командуванням Червоної армії. 6). Вступ військ Революційної Ради може розпочатися лише за наказом командування червоних військ житомирського напрямку. 7). Всім особам, що перебувають у віданні Революційної Ради, гарантується цілковита недоторканість особистості за попередню діяльність проти радянської влади. 8). Відповідь про прийняття даної угоди Революційною Радою має надійти не пізніше 10 грудня 12 години дня. 9). Всі рішення даного засідання вважаються остаточними і змінам не підлягають"[121].

За своїм змістом угода фактично визначала перехід загону Волоха у цілковите розпорядження більшовицького командування. Не бажаючи сполохати гайдамаків раніше слушного часу, член Реввійськради більшовицького Південного фронту Л. Серебряков рекомендував Н. Муралову „відправити до Житомира абсолютно відповідального товариша і неухильно стежити особисто, щоб жодних безтактних дій щодо боротьбистів і загону допущено не було, підготувати і направити в загін групу надійних товаришів з малоросійськими чи, в крайньому разі, з російськими іменами [і] прізвищами"[122]. На думку Л. Серебрякова, після підписання угоди вже не було потреби посилати делегацію Революційної Ради до штабу фронту, куди натомість належало відправляти дипломатичних і військових представників УНР. „Все зроблю як слід, – запевнив червоний командарм. – Петлюрівських делегатів, які зараз з'являються пачками, відправлю всіх в центр. Все це... допотопні типи, з якими розмовляти не хочеться. У Петлюри залишився розідраний штаб і невеличкий жмут війська, що розкладається не по днях, а по годинах"[123].

Поява загону отамана Волоха і його перехід на бік радянської влади остаточно переконали більшовицьке керівництво в тому, що в розпорядженні уряду УНР не залишилося серйозної військової сили. Відтак, зникла потреба навіть у видимості переговорів з українською стороною. 9 грудня Реввійськрада Південного фронту повідомила голову військової делегації УНР Ю. Ярослава, що до часу укладення угоди між Директорією УНР і урядом Радянської Росії жодних військових домовленостей підписано бути не може. „Революційна Військова Рада Південного фронту Російської Робітничо-Селянської Червоної армії пропонує „петлюрівцям" і арміям Петлюри, в разі потреби, гостинність на радянському терені, – йшлося в повідомленні. – Умови гостинності було вказано раніше: зброя здається Російській Робітничо-Селянській Червоній армії на зберігання до укладення угоди або ж до залишення петлюрівською армією радянського терену"[124]. Оскільки переговори з іншою українською делегацією в Москві припинилися ще раніше, це означало остаточну відмову більшовицької Росії від будь-якого діалогу з урядом УНР. Звернена до армії УНР пропозиція скористатися „гостинністю на радянському терені" означала не що інше, як роззброєння, і навряд чи могла зацікавити українське командування.

Проте отаман О. Волох і його штаб також були не в захваті від перспективи опинитися за межами України. Переведення загону до району Гомель – Мозир означало цілковиту передачу гайдамаків на ласку більшовиків. Тож, незважаючи на підписану угоду, Волинська Революційна Рада не поспішала давати офіційну відповідь більшовицькому командуванню. Деякі старшини пропонували навіть розірвати домовленість з більшовиками, вирушити вглиб України і звідти почати бойові дії проти білогвардійців. Тим часом, більшовицьке командування направило до житомирського району бригаду 47-ї дивізії, яка отримала наказ не допустити просування загону О. Волоха до Житомира.

Волинська Революційна Рада так і не підтвердила червоному командуванню прийняття житомирських домовленостей. Коли опівдні 10 грудня скінчився відведений Раді на відповідь термін часу, більшовицьке керівництво розцінило відсутність цієї останньої як зручний привід покінчити нарешті з гайдамаками. Частини 140-ї бригади 47-ї більшовицької дивізії негайно оточили з трьох боків район розташування загону. „За відомостями, одержаними з Житомира, частини Ради знаходилися в м. Кодні, маючи намір рухатися на Житомир, – відзначалося у донесенні штабу 12-ї більшовицької армії за 10 грудня. – У зв'язку з цим на Кодню було вислано кінну розвідку. Додаткові агентурні відомості встановили – штаб начальника загону Волоха і головні сили розташувалися в м. Троянові, що в 20 верстах на південний захід від Житомира. Авангард загону в складі 900 чоловік – ст. Снігури. Інший загін в Головинці. Найкращою частиною загону є кіннота. Більшість людей загону були

неозброєні, але при загонові було 27 кулеметів, 7 легких гармат і одна мортира. Набоїв і снарядів незначна кількість”[125]. Вранці 11 грудня надіслані до с. Снігури більшовицькі представники передали заколотникам наказ скласти зброю.

Опинившись перед загрозою роззброєння, Волинська Революційна Рада негайно вислала до Житомира делегацію для переговорів (О. Міщук, В. Крутько і Колоскевич). Вже невдовзі відбулося спільне засідання за участю посланців Ради і більшовицьких представників – В. Порайка, О. Ілюшина, Ржевського (командира 140-ї бригади), Михайлика і Башковича. Спершу делегати Ради зробили вигляд, що відповідь не була надіслана через технічні причини. „Бажання наших військ – після відпочинку – битися; але бажано на Лівобережній Україні, – заявив при цьому О. Міщук. – В принципі ми нічого не маємо проти інших фронтів і визнали залежність від російського командування, але козацька маса розтане, якщо кинути їх на Гомель. Для уникнення цього перед Радою постало питання „чи не доцільно піти в запілля Денікіна”. Окрім запілля, до наших гайдамаків і повстанських військ безумовно приєднаються й інші частини петлюрівської армії, що стоять зараз у районі Хмельника, але все це буде, якщо ми підемо на Лівобережжя. Якщо ж нас перекинуть до району Гомель – Мозир – цього не буде і наші власні війська розтануть. Ми ж (Рада) погоджуємося на всі умови угоди, але від цього програє революція”. Колоскевич вдався навіть до дезінформації: „Ми маємо достовірні відомості, що петлюрівські частини, які перебувають у районі Хмельника і Вінниці, погоджуються приєднатися до нас, і якщо ми підемо до району Мозиря – цього не буде”[126].

Однак переконати більшовиків не вдалося. Посилаючись на необхідність виконання Революційною Радою взятих на себе зобов’язань, більшовицькі представники категорично відмовилися змінити пункт про місце відведення загону і заявили про потребу роззброїти війська Ради. Не допомогла делегатам навіть підтримка з боку представників ЦК УКП(б) Косача і С. Савицького, що екстрено прибули на засідання. „Угоду ви не виконали. Пропустити зі зброєю неможливо, – відзначив комісар 47-ї дивізії О. Іллюшин. – Сама ж Реврада заявила, що козаки розбіжаться, якщо відвести війська до Мозиря. Питання зараз лише в тому, як безболісно здійснити роззброєння”[127]. Командир 140-ї бригади 47-ї дивізії Ржевський повідомив навіть, що ним вже одержано наказ роззброїти війська Ради і в разі потреби він готовий вдатися до сили. „Оскільки війська перейшли на радянський терен – вони підкоряються всім наказам російського командування. Жодних збройних зіткнень не може бути. Питання лише в доцільності роззброєння,” – намагався спрямувати розмову в спокійніше русло С. Савицький[128]. Зрештою, після ультимативної вимоги більшовиків делегати Ради були змушені пого-

дитися на роззброєння, але при цьому зняли з себе відповідальність за наслідки такого рішення.

Для надання допомоги в справі роззброєння делегація Революційної Ради зобов'язалася надіслати своїх представників до штабу 140-ї більшовицької бригади. У доповіді керівництву О. Ілюшин відзначав: „Військові представники Ради мають прибути до нас не пізніше 20 години 11 грудня з точною вказівкою кількості зброї, людей, коней та обозів. Цим представникам нами буде вказано місце прийому зброї. Неприбуття представників до 20 години викличе з нашого боку відкриття воєнних дій. Делегати на роззброєння погодилися, представники будуть"[129].

Звістка про роззброєння викликала серед старшин і вояків загону Революційної Ради сплеск протестів. Як згадував сотник І. Одинець, частина командирів рішуче виступила проти того, щоб скласти зброю[130]. Не мав бажання приймати більшовицькі вимоги і сам О. Волох, не кажучи вже про М. Данченка. Зваживши всі обставини, О. Волох наказав своїм частинам відходити з-під Житомиру на Троянів. Коли до ранку 12 грудня представники Волинської Революційної Ради так і не прибули до більшовицького штабу, червона 47-ма дивізія негайно отримала наказ роззброїти загін Волоха. За розпорядженням Реввійськради 12-ї армії, роззброєних старшин і вояків належало трактувати як полонених. Член Реввійськради В. Малаховський підкреслював у розмові по прямому дроту з О. Ілюшиним: „Піхоту відправити до Упроформа, комсклад до Реввійськради... Нехай Смолін як начдив діє самостійно, оскільки йдеться про здачу військ противника, тепер це вже не військо, а наволоч"[131].

Та опівдні 12 грудня загін О. Волоха залишив Троянів, висковзнувши з оточення. Гайдамаки вирушили до с. П'ятки, переслідувані лише кінною більшовицькою розвідкою в числі 15 шабель, що захоплювала відсталі обози і окремих вояків (лише в с. Емільчине червоні захопили 2 гармати, 4 кулемети і 12 коней, залишені загоном О. Волоха)[132]. Настрій більшості вояків був пригнічений. „В П'ятках піднявся галас серед повстанців про те, що більшовики хотіли знищити всіх повстанців, що треба закинути думку про об'єднання, а пірвати з ними, – згадував О. Волох. – Прихильники Данченка з бригади волинських повстанців вимагали захопити Житомир і підняти селян проти більшовиків. З П'яток розбіглася вся Волинська бригада, взагалі було втрачено більше 1000 людей..."[133] Окремі старшини і вояки залишали загін, щоб дістатися до армії УНР, яка, за чутками, перебувала у районі Хмільника[134].

Знаходячись у с. П'ятках, О. Волох написав до житомирського ревкому листа, в якому назвав спробу роззброїти його частини помилкою і повідомив, що не битиметься проти більшовиків, а виступає в запілля Денікіна для допомоги Червоній армії. Водночас, зв'язавшись за допомогою членів Волинської Революційної Ради з ЦК УКП(б),

він попрохав надіслати до його загону політичних працівників. Вже невдовзі до штабу О. Волоха прибули С. Савицький та І. Немоловський. Волинська Революційна Рада видала відозву до українського народу, в якій, повідомивши про крах уряду УНР, проголосила себе тимчасовим урядом України і закликала створювати на місцях революційні Ради, на противагу надісланим з Росії більшовицьким ревкомам. Секретар Зафронтбюро при волинській організації КП(б)У Є. Михайлова з обуренням повідомляла більшовицьке керівництво: „Згідно з заявою члена Цека Полозова, про існування звернення до народу України Цека боротьбистів було повідомлене, і вважало з тактичних міркувань цілком припустимим спадковість влади від Директорії до Ревради, незважаючи на те, що документ цей було написано на радянському терені і до членів боротьбистів, які підписали це звернення, не було застосовано жодних заходів щодо вказівки на неприпустимість створення іншого уряду, на додачу до існуючого вже на Україні уряду”[135].

Прискореним маршем загін О. Волоха перейшов до Янушполя. З'єднання 12-ї більшовицької армії не переслідували гайдамаків, оскільки саме в цей час під Бердичевом розпочалися жорстокі бої з білогвардійцями. Після наради з командирами О. Волох вирішив, оминувши бердичівський район, рухатися через Поділля на південну Київщину, де активно розгортався повстансько-партизанський рух проти білих. У Янушполі було розпущено Волинську Революційну Раду і створено ревком Правобережної України в складі С. Савицького, І. Немоловського і О. Волоха. В цей час загін залишив отаман Данченко, що зник у невідомому напрямку[136]. Після короткого відпочинку частини вирушили за маршрутом Янушпіль – Уланів – Пиків, здійснюючи переважно нічні переходи. Для кількох тисяч дезорієнтованих людей, що вже другий тиждень зі зброєю в руках блукали волинською землею, розпочався рейд у запілля білогвардійців.

Зі зрозумілих причин увесь інцидент не сприяв налагодженню приязних відносин між боротьбистами і більшовиками. Намагання УКП(б) відігравати самостійну роль в подіях на Україні, не кажучи вже про спроби створити власну військову силу, більшовики розцінювали як справжню „контрреволюцію”. У датованому 12 грудня донесенні зі штабу 47-ї дивізії відзначалося: „Необхідно звернути увагу Реввійськради на обурливу поведінку боротьбистів, які, не домовившись з нами, повели групу військ в запілля противника. Усіма переговорами керували боротьбисти”[137]. Того ж дня В. Порайко і секретар більшовицького Зафронтбюро при волинському більшовицькому губкомі Є. Михайлова відправили до ЦК КП(б)У доповідну записку, в якій вказали на неприпустимість поведінки боротьбистів: „Вважаємо неможливим після подвійної закулісної політики партії боротьбистів ставитися з довірою, як до радянської партії. Нагляд за діяльністю боротьбистів

передано ЧК. Прийміть відповідні заходи. Примусьте їх відмовитися від авантюри, що назріває, поки не пізно, інакше доведеться вживати репресивні заходи проти радянської партії та членів уряду, викритих в антирадянській політиці"[138].

Однак більшовицьке керівництво, маючи цілком адекватне уявлення про ступінь політичної надійності своїх потенційних спільників, враховувало також організаційну слабкість боротьбистів, їх неспроможність до рішучих дій і незмінну поступливість перед лицем військової сили. Усе це давало підстави більшовицьким керманичам сподіватися, що декоративна участь боротьбистів в окупаційній адміністрації, при умові ретельного нагляду за ними з боку каральних органів, не завдасть суттєвої шкоди комуністичному режимові в Україні, а дозволить використати популярність УКП(б) в цілях його зміцнення.

Того самого дня, коли оточений червоними частинами загін О. Волоха вирушив з-під Житомира на південь, в Москві відбулося спільне засідання представників партійного керівництва КП(б)У і УКП(б), на якому обговорювалася справа організації Всеукрревкому. На словах визнавши право українського народу вирішувати такі питання, як створення в „радянській Україні" самостійного економічного і військового центру, більшовицькі представники заявили, що до скликання Всеукраїнського з'їзду Рад Всеукрревком не матиме повноважень „перевирішувати ті основні питання, які вже було вирішено центральними виконавчими комітетами"[139]. І хоча представники боротьбистів спершу відмовилися визнати такий принцип організації влади, військові успіхи Червоної армії змусили їх переглянути свою позицію. 16 грудня 1919 р. більшовицькі війська здобули Київ, а вже наступного дня емісари ЦК УКП(б) Л. Ковалів і Г. Гринько підписали з більшовиками угоду про участь та співпрацю у Всеукрревкомі. В цьому документі вказувалося, що обидві сторони „зобов'язуються знищувати будь-які спроби, спрямовані на розпилення сил єдиного революційного фронту проти білогвардійських армій і, зокрема, засуджуючи будь-яку агітацію, що має на меті організацію на українському терені сепаратних військових утворень з колишніх партизанів і розкладених петлюрівських частин, і військове відокремлення української червоної армії від російської, беруть на себе зобов'язання самої безжальної боротьби з такого роду агітацією, що дезорганізує фронт і сприяє контрреволюції"[140]. Таким чином, УКП(б) офіційно відмовлялася від основоположних принципів своєї політики заради сумнівної честі входження до структур окупаційної адміністрації. Оскільки боротьбисти отримали в складі Всеукрревкому лише одне місце з п'яти, цей орган залишався слухняним провідником рішень більшовицького партійного керівництва.

Та навіть після підписання угоди боротьбисти не втрачали надії, що їм вдасться не лише зберегти загін отамана Волоха як окреме військове

з'єднання, але й збільшити його чисельність за рахунок повстанців і добровольців. 22 грудня Правобережний ревком офіційно обійняв керівництво над загоном О. Волоха, присвоївши йому назву „Української Червоної армії Правобережжя". С. Савицький та І. Немоловський заходилися посилено створювати серед командного складу загону партійний осередок боротьбистів; навіть О. Волохподав заяву про прийняття його до лав УКП(б)[141]. Коли більшовицькі представники у Всеукрревкомі висловили сповнений обурення протест проти чергової спроби створити „Українську Червону армію", Г. Гринько пояснив дії Правобережного ревкому відсутністю інформації на місцях про досягнуту між більшовиками і боротьбистами угоду[142].

Оскільки сили білогвардійців на Поділлі були нечисленними, гайдамацький загін безперешкодно дістався до району Липовця, де діяли повстанці отамана Шепеля. У вінницькому районі розміщувалися війська Галицької армії, які формально перебували в союзі з білими, але на цей час остаточно втратили боєздатність. Армія УНР знаходилася у районі Таращі, успішно здійснюючи партизанські операції в білогвардійському запіллі[143].

Правобережний ревком розраховував за слушної нагоди приєднати частини армії УНР до гайдамацького загону. З цією метою до військ УНР навіть було вислано групу агітаторів, що мали переконати вояків перейти на бік О. Волоха. 24 грудня начальник оперативного відділу штабу армії УНР сотник Слободян повідомляв командирові 8-го Запорізького загону: „По донесенню штабу 3-ї дивізії отряд Волоха занімає Липовець і його район. Кількість по відомостям з різних джерел доходить до 3 – 6 тисяч багнетів [при] 6 – 8 гарматах. По тім же самім донесенню, до к[оманди]ра 8-го Чорноморського полку приїздив роз'їзд гайдамаків в складі одного старшини і п'яти козаків. Цей старшина мав приватну балачку з к[омандиро]м полку, котра мала агітаційний характер, щоб перейти на бік Волоха. Можна думати, що Волох прислав скрізь своїх агітаторів... По словам гайдамаків, волоховці визнають Головного отамана Петлюру. По відомост[ях] тих же гайдам[аків], Волох має зв'язок з Таращанською дивізією, що посідає Київ і з Шепелем в Житомирі"[144]. Щоб протидіяти агітації заколотників, командарм М. Омелянович-Павленко наказав з'ясувати кількість і маршрут агітаторів, а також провести відповідну роз'яснювальну роботу серед українського вояцтва.

Відступ білогвардійців з Правобережної України наприкінці грудня 1919 р. змінив стратегічну ситуацію в цьому регіоні. Опівдні 25 грудня до Липовця наблизився з півночі Сімферопольський офіцерський полк, який рухався на Бірзулу. З'ясувавши, що місто зайняте загоном отамана О. Волоха, білі відразу ж атакували гайдамаків. „До 17 години околицю містечка було зайнято, але до 18 години роти під натиском противни-

ка, що перейшов до контрнаступу, відійшли, – наголошувалося в історії Сімферопольського полку. – В цей час підійшли головні сили, при підтримці їх і вогню 2-х гаубиць містечко знову було зайняте; противник у безладді тікав на Кам'янку. Було взято до полону 30 чоловік і 2 кулемети. Втрати полку були: вбитими 6 чоловік, пораненими 8 і зниклими без вісти 3. Полк розташувався у містечку на нічліг, виставивши сторожову охорону"[145].

Не чекаючи підходу більшовицьких чи інших білогвардійських частин, вибитий з Липовця гайдамацький загін вирушив в напрямку Іллінці – Дашів – Гранів. Як згадував учасник походу, більшість вояцтва була переконана, що загін рухається на з'єднання з армією УНР[146]. Діставшись за кілька днів до району Теплика, О. Волох одержав відомості, що армія УНР перейшла на південну Київщину. Окремі вояки і навіть цілі підрозділи залишали заколотників і самотужки пробивалися до армії УНР. Так, відокремився від гайдамацького загону 1-й кінний полк під командою сотника І. Легіна, до якого прилучилося чимало вояків з 2-го кінного полку. Знищивши червоний прапор, полк приєднався до армії УНР і був приділений до 7-го Запорізького загону[147].

31 грудня армія УНР зайняла Умань; білогвардійські частини майже без опору відступили на південь. Командарм М. Омелянович-Павленко вирішив залишити війська на деякий час в цьому районі для відпочинку і реорганізації.Щоб уникнути зіткнення з армією УНР, О. Волох мав намір обійти уманський район з півдня. Однак 1 січня 1920 р. гайдамаки наштовхнулися під с. Ладижинкою на білогвардійський загін полковника А. Попова у складі зведеного полку Кавказької кінної дивізії, 2-ї Терської пластунської бригади, сербського батальйону і загону київської державної варти. Спалахнув жорстокий бій, але вже невдовзі гайдамаки не витримали натиску кінної лави білих. „Хвацькою атакою миргородців, сіверців і нижньогородців (маються на увазі ескадрони зведеного полку Кавказької кінної дивізії. – *М.К.*), при підтримці батальйону сербів, в густому тумані противника було розбито, незважаючи на подвійну чисельну перевагу, – відзначалося у білогвардійському донесенні. – Загін здобув 5 легких і 2 траншейних гармати, 20 кулеметів, 200 возів обозу і відбив захоплених противником полонених"[148]. Внаслідок цього розгрому гайдамацький загін втратив переважну частину свого обозу, гармат і кулеметів; чимало вояків загинули, потрапили до полону або ж просто розбіглися, не маючи більше наміру повертатися до лав „Української Червоної армії".

Зазнавши нищівної поразки під Ладижинкою, гайдамацький загін відступив до с. Кузьмина Гребля поблизу Умані. „Після невдалого бою Волох розпочав агітаційну працю в селі Кузьмина Гребля, – згадував учасник гайдамацького рейду. – Обдурене козацтво було цілком деморалізоване обіцянками Волоха і часто можна було чути недовір'я.

Скоро по таборі Волоха пішла чутка, що в м. Умань стоїть частина української армії. Ця звістка відразу змінила настрій і кожний ранок можна було помітити, як рідшають ряди гайдамаків, а Волох виставляв їх в наказах як зрадників радянської справи"[149]. Начальник штабу пішої бригади полковник Харченко зробив спробу вивести гайдамаків на з'єднання з армією УНР, але був викритий і за наказом О. Волоха розстріляний[150].

Намагаючись привести гайдамацький загін до ладу, 8 січня Правобережний ревком видав „Положення про представників козацтва в Українській Червоній армії Правобережжя", що було спробою запровадити в частинах своєрідний інститут комісарів – представників козацтва[151]. Та подібні заходи свідчили передусім про недовіру О. Волоха і боротьбистів до старшинського складу загону.

На вимогу вояцтва отаман О. Волох все ж був змушений відправити до командування армії УНР делегацію для переговорів. У зв'язку з цим командарм М. Омелянович-Павленко згадував: „Тут, під Уманню, Волох був зовсім морально пригнічений, він нарешті прислав до нас одного з місцевих боротьбистів для переговорів і порозуміння та з пропозицією забути старе, командному складу боротьбисти робили пропозиції дуже широкого масштабу, а саме – стати основою майбутньої української Червоної армії, крім того, Волох, що знав про обурення проти нього самого всього нашого війська, вимагав забезпечення йому власного життя. Посланець від Волоха у командного складу нашого успіху не мав (приймали його я, отаман Тютюнник та полковник Долуд). Відповідь була рішуче негативна, що ж до самого Волоха, то було визначено, що тільки виключна ситуація вимагає від нас здержатися від акції проти них, бо щохвилини могли надійти частини Червоної армії"[152].

На цей час війська 12-ї більшовицької армії стрімко просувалися вглиб Центральної України. 47-ма більшовицька дивізія рухалася до Вінниці, 44-та наступала з київського району на Гайсин – Христинівку – Умань, а 60-та закріплювалася на Черкащині. Більшовицьке командування мало відомості про перебування в уманському районі армії УНР і загону отамана Волоха. Однак в штабі армії УНР нічого не знали про стан переговорів українського уряду з більшовиками. Наявні відомості, на перший погляд, свідчили про відсутність ворожості з боку червоних. Так, 8 січня начальник штабу 6-го Запорізького загону сотник П. Чорненко-Чорний повідомляв до штабу Запорізької дивізії: „Одержана телеграма з Київа від більшовиків з проханням дозволить справить колію до Умані. Телеграма надіслана Вам. Більшовиків повідомили, що до одержання відповіді від штабу армії УНР нічого не можемо відповісти"[153].

Наближення Червоної армії підштовхувало О. Волоха до активних дій. Після недовгих роздумів було вирішено здійснити напад на армію

УНР і захопити Умань. В місті перебував лише 6-й Запорізький загін і О. Волох розраховував, що після роззброєння запорожців решта військ УНР перекинеться на його бік. 8 січня гайдамацький загін перейшов до с. Кочержинці, неподалік Умані. Щоб приспати пильність українського командування, Волох надіслав донесення про пересування своїх частин до штабу 6-го Запорізького загону[154].

Командування армії УНР зважило на небезпеку з боку гайдамаків. Загальне керівництво уманською групою (Київська дивізія і 6-й Запорізький загін) було покладено на отамана Ю. Тютюнника[155]. Щоправда, боротьбисти розраховували перетягти Ю. Тютюнника на свій бік: член Правобережного ревкому С. Савицький добре знав отамана, оскільки навесні 1919 р. був його помічником у штабі отамана Н. Григор'єва[156]. 10 січня до Умані прибула делегація від ревкому на чолі з С. Савицьким. Командир 6-го загону полковник І. Литвиненко гостинно прийняв делегатів і домовився про зустріч з ними наступного дня. Він не повідомив своєчасно Ю. Тютюнника про прибуття делегації, але переслав йому коротку записку С. Савицького: „Товариш Юрко! Революційний комітет Правобережжя стоїть на платформі Самостійної Соціалістичної Радянської Української Республіки зі своєю національною Червоною армією, своїми фінансами і т.д. Зі Совєтською Росією можливий тільки союз для боротьби з ворогами обох республік. Армію ми творимо явочним порядком. Росіяни будуть змушені рахуватися з фактом існування Української Червоної армії і припинять свою дотеперішню політику до України. Але для того треба домовитися про що-небудь нам з вами. Подумай, т. Юрко, і дай відповідь. Твій Савицький"[157].

Пославшись на те, що ведення переговорів не належить до його компетенції, Ю. Тютюнник у листі до С. Савицького запропонував Правобережному ревкому офіційно звернутися в цій справі до командування армії УНР. Однак подібні речі зовсім не входили в наміри заколотників. Близько 4 год. ранку 11 січня гайдамацький загін вчинив напад на Умань. Оскільки полковник І. Литвиненко не забезпечив належної охорони міста, напад став цілковитою несподіванкою для запорожців. Протягом короткого часу гайдамаки захопили всі головні установи міста, роззброїли більшу частину старшин і вояків Гордієнківського кінного полку та Богданівського куреня. До полону потрапили навіть полковник І. Литвиненко і штаб 6-го Запорізького загону на чолі з сотником П. Чорненком-Чорним[158].

Полонені запорожці були цілковито дезорієнтовані нічним нападом. „Ми, майже всі старшини Богданівського полку, сиділи коло години в самій білизні в одній кімнаті під вартою, не знаючи нічого, як то сталось, що нас так зненацька заскочили і обеззброїли," – згадував С. Самійленко[159]. Командира богданівців Ф. Кириченка і переважну більшість старшин,

що потрапили до рук гайдамаків, за наказом О. Волоха було розстріляно. Рядових вояків під страхом смертної кари включено до лав гайдамацького загону[160]. Лише кінній сотні Богданівського куреня, місце постою якої залишилося невідомим для гайдамаків, пощастило уникнути роззброєння і полону. Саме в кінній сотні збиралися втікачі з полону. „Багато старшин і вояків переховувалися по місті і шукали зв'язку з тими, що знали місце скупчення, – згадував старшина кінної сотні В. Сім'янцев. – Район, зайнятий спершу нашою сотнею, приймав все нових і нових людей"[161].

До вечора 11 січня в штабі армії УНР нічого не знали про захоплення Умані гайдамаками. Вдень командарм М. Омелянович-Павленко, стривожений стрімким просуванням до уманського району більшовицьких військ, віддав наказ: „Зважаючи на те, що урядом Російської Федеративної Республіки і урядом Укр[аїнської] Н[ародної] Р[еспубліки] ведуться переговори про налагодження взаємовідносин між обома республіками, командуючому Київською групою наказано передать командиру бойового участка Червоної армії припинити рух підлеглих йому відділів в районі, зайнятім військами УНР, а саме на південь від залізниці Цвітково – Христинівка – Вапнярка. Неприйняття командуванням Червоної армії вищезазначеної пропозиції буде рахуватися мною як відновлення озброєної боротьби між республіками зо всіма випливаючими із цього наслідками. Залізнична лінія Христинівка – Цвітково – Вапнярка лічиться тимчасово демаркаційною лінією"[162]. Ю. Тютюнник, ще не знаючи про захоплення Умані, переслав наказ командарма до штабу 6-го Запорізького загону, для передачі більшовицькому командуванню. Та коли ввечері 11 січня до штабу армії почали прибувати перші втікачі з Умані, картина подій стала зрозумілою. Опівночі 11 січня генерал М. Омелянович-Павленко наказав військам готуватися до наступу на захоплене гайдамаками місто. Наступ планувалося здійснити вранці 12 січня силами Київської і Волинської дивізій[163].

Після захоплення Умані Правобережний ревком вислав до червоного командування делегацію з проханням не роззброювати загін, а залишити його як окрему радянську частину, що могла б поповнюватися добровольцями і мобілізованими[164]. Командир 130-ї Богунської бригади 44-ї радянської дивізії К. Квятек спершу не приховував свого наміру роззброїти гайдамаків. Лише після тривалих вмовлянь К. Квятек пообіцяв делегатам утриматися від радикальних кроків до остаточних вказівок свого командування[165].

11 січня частини червоної Богунської бригади увійшли до Умані, а вже вранці 12 січня армія УНР розпочала штурм міста. В ході запеклого бою курінь морської піхоти і піші частини Київської дивізії під командою полковника В. Нельговського зламали опір гайдамаків і зайняли південно-східну частину Умані, захопивши в полон 40 вояків 2-го гайдамацького полку[166]. Та

коли з'ясувалося, що у місті знаходяться більшовицькі війська, українські частини спішно відступили за його межі. Командарм М. Омелянович-Павленко спочатку наказав Київській дивізії і 7-му Запорізькому загону готуватися до повторного наступу на Умань, але звістки про наближення значних сил 44-ї більшовицької дивізії змусили змінити план[167]. „Ці новини з'ясували детально ситуацію, і можна було кожний момент сподіватися підходу ще нових червоних частин, – згадував М. Омелянович-Павленко. – З огляду на нові обставини, частинам армії було видано наказ про вихід та зосередження в районі Перегонівки, Степанівки й Голованівського, тобто на два невеликі переходи на південь від Умані"[168]. 13 січня армія УНР, облишивши спроби здобути Умань, вирушила на південь. Війська зберігали цілковитий лад, хоча напад гайдамаків і поява Червоної армії пригноблююче вплинули на бойовий дух вояцтва.

Згідно з інструкціями Реввійськради 12-ї більшовицької армії, загін О. Волоха цього разу не підлягав роззброєнню червоними частинами. Більшовицьке командування збиралося влити гайдамаків до одного зі з'єднань Червоної армії, але керівництво боротьбистів наполягало на тому, щоб зберегти загін як військову частину. Щоправда, відносини гайдамаків з частинами 44-ї дивізії в Умані складалися не надто приязно. „Наступного дня призначено було в міському театрі спільний концерт-мітинг для богунців і волоховців, – писав згодом один з ветеранів Богунської бригади. – Перед підняттям завіси богунці зажадали, щоб оркестр зіграв „Інтернаціонал", а волоховці зажадали „Ще не вмерла Україна". На цьому ґрунті сталася палка суперечка, пристрасті розгорілися. Виведені з терпіння богунці стали вже хапати волоховців за чуби і горлянки, деякі вихопили зброю"[169]. Збройну сутичку відвів комбриг К. Квятек, який скомандував оркестру грати „Інтернаціонал" і пригрозив гайдамакам фізичною розправою. Як стверджував більшовицький мемуарист, К. Квятек хотів роззброїти гайдамаків, але невдовзі отримав наказ вирушити на Поділля, де зайняти фронт проти польських військ. В Умані залишився лише загін О. Волоха і організовані більшовиками охоронні підрозділи. Владу в місті обійняв ревком, створений на паритетних основах більшовиками і місцевими боротьбистами[170].

За повідомленням члена Правобережного ревкому С. Савицького, у середині січня 1920 р. гайдамацький загін складався з трьох піших і одного кінного полків, а також двох батарей[171]. Лави гайдамаків і далі невпинно зменшувалися за рахунок тих, хто не бажав залишатися на ласку більшовиків. Набула розголосу спроба втечі командира гайдамацького кінного дивізіону сотника Кравченка, якого було затримано і ув'язнено разом з усіма його бійцями. Як свідчив очевидець, в день оголошеного суду над схопленими втікачами „велика зала військового суду та вулиці були переповнені народом. В цей час на суд прибула делегація

з сусідніх сіл, котра подала ревкому постанову припинити розстріли українців та випустити з в'язниці гайдамаків. Коли ж це не буде зроблене, то відповідальність лягає на ревком перед населенням м. Умані та околиць. Суд не відбувся"[172]. Начальник 44-ї радянської дивізії І. Дубовий повідомляв до Реввійськради 12-ї армії: „Савицький у розмові з Полозом посилено наполягав на сформуванні окремої укрчастини, що Полозом йому було заборонено, оскільки всі ці частини петлюрівського настрою, які слід вилучити з цього району"[173].

Та оскільки поблизу Умані діяла армія УНР, присутність в цьому районі гайдамацького загону була потрібна більшовикам для показової демонстрації своєї національної толерантності. Більшовицьке командування мало відомості про вагання, що охопили багатьох українських вояків в питанні про ставлення до Червоної армії. Справді, армія УНР діяла без жодного зв'язку з урядом чи Головним отаманом. Здебільшого, старшини і вояки не мали достовірної інформації про ситуацію в Україні та за кордоном; натомість до частин постійно надходили більшовицькі відозви і значно перебільшені чутки про вирішальний вплив боротьбистів на події в країні. В цих умовах навіть деяким командирам здавалося, що перехід армії УНР на бік боротьбистів міг врятувати її від знищення значно переважаючими силами Червоної армії. „Козаки Волоха, користаючись своєю схожою на нашу уніформою, трималися недалеко від місця нашого постою, а одного дня ранком їх розвідка завітала навіть і до нас, – згадував М. Омелянович-Павленко. – Таким чином зрозуміло, що ми повинні були незабаром сподіватися зустрічі з ними, тому треба було виявити свою позицію і в цей бік; почувалося, що все вояцтво скупчило свою увагу на цьому питанні..."[174]

17 січня командування Волинської дивізії за дозволом М. Омеляновича-Павленка вислало делегацію до Умані, для переговорів з Правобережним ревкомом. Однак перемовини були недовгими: боротьбисти запропонували армії УНР визнати „Українську Радянську Республіку" і підпорядкуватися ревкому. 18 січня в с. Вовчій Балці, що на північ від Вільшанки, відбулася нарада командного складу армії УНР, на якій було відхилено пропозицію боротьбистів і вирішено продовжувати боротьбу за незалежну демократичну Українську державу[175]. „Борцям національної української революції не було по дорозі ні з білими, ні з червоними, бо не приходься говорити про соціальне визволення при національному рабстві..." – так охарактеризував рішення наради у спогадах М. Омелянович-Павленко[176]. 21 січня армія УНР вирушила до охопленого повстанським рухом району Канів – Чигирин – Черкаси, звідки невдовзі розгорнула боротьбу проти більшовицьких окупантів.

Незважаючи на невдалі спроби перетягти армію УНР під червоний прапор, керівництво боротьбистів отримало від Реввійськради

більшовицького Південно-Західного фронту обіцянку про створення в складі червоних військ українських частин. 18 січня М. Полоз навіть просив Г. Гринька, який представляв боротьбистів у Всеукрревкомі, домовитися з членом фронтової Реввійськради Й. Сталіним „в справі найскорішого доручення формування [в] районі 12 Армії українських частин, згідно умови з Серебряковим в Києві"[177]. 22 січня О. Шумський повідомляв члену Правобережного ревкому С. Савицькому: „Планується створення Українських червоних частин і підготовка українських командирів... Я домовився з Мураловим, що до Умані 12 армія відправить делегацію для переведення загону в повному складі на польський фронт"[178]. С. Савицький закликав лідерів УКП(б) вжити всіх заходів, щоб зберегти гайдамацький загін як бойову одиницю. Водночас М. Полоз поінформував С. Савицького, що „війська Центрревкому, оскільки вони увійшли в контакт з регулярними, мають перейти під спільне командування і безумовно виконувати всі його директиви"[179].

Однак обіцянку щодо формування українських військових частин більшовики не виконали. У міру того, як на початку 1920 р. Червона армія займала все нові українські землі, більшовицьке керівництво дедалі менше рахувалося з націонал-комуністами. Червоне командування дозволило лише організувати в одеському районі бригаду з колишніх старшин і вояків армії УНР, що перебували в денікінському полоні. Бригада увійшла до складу 41-ї більшовицької дивізії, причому боротьбистів не було допущено до цього формування. Як поступку цим останнім більшовики не стали роззброювати виснажену тифом Українську галицьку армію, що в умовах цілковитої безвиході на початку лютого 1920 р. перейшла на бік Червоної армії. Галицькі частини розподілили поміж з'єднаннями 12-ї радянської армії, що займали на Правобережжі фронт проти поляків.

Поки О. Волох в Умані чекав на остаточне вирішення долі свого загону, більшовицька влада вирішувала долю отамана М. Данченка, якого чекісти заарештували в Житомирі наприкінці грудня 1919 р.[180] Аби врятувати своє життя, Данченко намагався переконати більшовиків, що відстоював комуністичні ідеї ще з часів служби в Дніпровському корпусі армії УНР на початку 1919 р. Зберігся протокол засідання Волинського губернського комітету КП(б)У від 23 січня 1920 р., на якому розглядалася справа заарештованого отамана: „Слухали: про арештованого колишнього командира Придніпровського корпусу гр. Данченка. Тов. Васильєв доповідає, що з його показань і заяв видно, що його було заарештовано петлюрівською владою за його більшовицькі погляди. Його приїзд до Житомира був лише для того, щоб зв'язатися з місцевою організацією і, заручившись довірою у нас, відправитися в запілля для повстанської роботи, допомагаючи цим радянським військам. В своїх показаннях він інформував про становище

польських військ. В доповіді тов. Васильєв вказує, що його було усунено з посади командира Придніпровського корпусу лише за політику, яку вів щодо єдиної Російської Червоної армії, прихильником чого він є. Далі з'ясовується, що він висловив бажання вступити до партії КПУ, але він не подає заяви лише тому, що не бажає, щоб прийняли це, що це з метою бути якомога швидше звільненим. Тов. Васильєв вважає, що в нас немає даних, щоб тримати його надалі під арештом і пропонує його звільнити. Ухвалили: Данченка з-під варти звільнити. В разі вступу до партії відправити його на підпілля, але якщо він не вступить, то домовитися з Реввійськрадою 12 армії про надання йому праці повстанського характеру [в] польській окупації"[181]. На жаль, невідомо, як склався життєвий шлях М. Данченка після звільнення з-під арешту.

Наприкінці січня 1920 р. спеціально створена при штабі 12-ї радянської армії комісія оглянула частини О. Волоха і зробила висновок про потребу скерувати гайдамаків у розпорядження Управління з формування, комплектування і вишколу військ[182]. Питання про подальшу долю загону О. Волоха залишалося відкритим, допоки в середині лютого не було вирішено влити гайдамацький загін до лав 60-ї більшовицької дивізії. Дивізія саме рухалася з Новоукраїнки через уманський район до району Кам'янець-Подільський – Нова Ушиця – Студениця. Сам же О. Волох мав перейти в розпорядження штабу 12-ї радянської армії.

14 лютого 1920 р. начальник 60-ї більшовицької дивізії Д. Помазкін повідомляв у наказі військам: „Оголошую для відома: загін Волоха у складі: старшин – 154, козаків – 1291, коней – 431, кулеметів – 25, рушниць – 464, набоїв – 15 000, гармат – 2, снарядів – 108 і возів – 40, влито до 3 бригади 60 Стрілецької дивізії. Комбригу 3 негайно вислати на поповнення 2 бригади 500 чоловік зі складу колишнього загону Волоха; озброєння цих людей буде здійснено комбригом 2. В число виділених 500 чоловік має бути включено пропорційно свідомий і стійкий елемент з влитих частин"[183].

Того самого дня О. Волох видав наказ, в якому привітав гайдамаків з влиттям їх до лав Червоної армії: „Товариші червоні козаки! Розстаючись і прощаючись з вами після довгої і тяжкої праці, я певен, що й без мене ви будете продовжувати велике діло, почате нами. Ви вже зробили велику роботу, але перед нами ще більша, ще відповідальніша. Знищивши низку ворогів пролетаріату, остаточно ще не знищена на Україні петлюрівщина – партизанщина. Петлюрівщина тепер сидить не тільки на Україні, але сидить у всіх буржуазних державах. Петлюрівщиною користуються тепер всесвітні посіпаки й поміщики, банкіри, попи, купці й інші. Вони тепер всіх засобів вживають, аби підвести того, після кого так легко використають гетьманщина та денікінщина. Товариші червоні гайдамаки! Пам'ятайте свій обов'язок. Ще зусилля – й ми переможемо. Сьогодні день

об'єднання червоного шлика з червоною зіркою – велике об'єднання для спільної праці бідного селянства та робітництва. Об'єднання пролетарських озброєних сил. Дивлячись на це об'єднання, буржуазія всього світу скрегоче зубами від лютості і труситься, як в пропасниці, від жаху. Так вперед же за всесвітню революцію! Хай живе III бойовий комуністичний інтернаціонал! Слава червоним гайдамакам! Слава червоним солдатам! Слава!!!"[184]

Так скінчилася невдала спроба створити „Українську Червону армію". У складі 60-ї більшовицької дивізії колишні гайдамаки деякий час несли охоронну службу вздовж Дністра, на кордоні з Румунією, а на початку березня 1920 р. взяли участь в боях з польськими військами, що точилися у районі Нової Ушиці на Поділлі[185]. Між іншим, на боці поляків проти червоних билася Окрема піша бригада армії УНР під командою полковника О. Удовиченка, сформована в Могилівському і Ямпільському повітах[186]. Пізніше, під час польсько-більшовицької кампанії 1920 р., 60-та дивізія брала участь в боях під Жмеринкою, Вапняркою. У вересні 1920 р., під час загального відступу Червоної армії, чимало колишніх вояків-богданівців, що потрапили в Умані до лав заколотників, перейшли на бік армії УНР[187]. Однак частина гайдамаків до кінця залишилася з більшовиками, а такі старшини, як С. Байло, В. Кожем'яка, О. Міщук, Богданів зробили кар'єру в Червоній армії[188]. У листопаді 1920 р. 60-та дивізія взяла участь в останньому двобою червоних військ з армією УНР, що завершився остаточною поразкою українських збройних сил.

Партія боротьбистів припинила своє існування раніше, аніж скінчилася збройна боротьба в Україні. Навіть після очевидної невдачі спроб створити „Українську Червону армію" УКП(б) не припиняла агітації за державну незалежність УСРР. 17 лютого голова ВУЦВК Г. Петровський повідомляв одного з чільних радянських функціонерів у Києві, що довкола боротьбистів „групуються всі петлюрівські елементи, які тепер не мають іншого центру. Якщо боротьбисти будуть вести свою політику далі, то це може призвести до відкритого виступу проти радянської влади"[189]. У березні 1920 р. більшовики вирішили, що більше не потребують послуг своїх ненадійних спільників. Внаслідок ретельно організованої громадської кампанії і добре прихованого тиску з боку каральних органів УКП(б) на черговій партійній конференції мусила оголосити про саморозпуск[190]. Кілька тисяч боротьбистів було включено до КП(б)У. О. Шумський, Г. Гринько, В. Блакитний обійняли чільні посади в структурах більшовицької компартії, втративши при цьому будь-який політичний вплив на події в країні.

Доля О. Волоха склалася подібним чином. Зі штабу 12-ї більшовицької армії його було направлено в розпорядження штабу Південно-Західного фронту в Харкові. Колишнього „командувача червоними радянськи-

ми військами Правобережної України" призначили командиром роти 3-го запасного стрілецького полку. Звичайно, командування ротою не задовольняло О. Волоха і невдовзі він звернувся до більшовицького керівництва з проханням поставити його на іншу роботу. В червні 1920 р. О. Волоха направили до наркомату земельних справ УСРР, де призначили інструктором селянських будинків в Україні. З серпня 1920 р. він працював інструктором агітаційного потягу ім. В. Леніна. Подорожуючи захопленими Червоною армією українськими землями, колишній отаман агітував селян проти С. Петлюри і „польських імперіалістів". У вересні 1920 р. О. Волоха за рекомендацією чільних більшовицьких сановників Г. Петровського і Д. Мануїльського було прийнято до лав КП(б)У[191]. За дивним збігом обставин, невдовзі в армії УНР, що саме готувалася до вирішального бою з червоними, з'явились чутки про те, що О. Волох повернувся на українську військову службу[192]. Однак дороги назад в колишнього отамана вже не було.

Навесні 1921 р. О. Волоха відправлено до ВУЦВК на постійну роботу. Протягом кількох наступних років він обіймав відповідальні посади в органах більшовицької адміністрації в УСРР: був начальником оргінструкторського потягу ВУЦВК, завідувачем приймальні голови ВУЦВК, керівником гарантійного відділу, а згодом начальником адміністративно-організаційного відділу Держстраху. В 1928 р. він працював у Коопбудспілці, в 1929 – 1932 рр. очолював Науково-дослідний інститут при Головному дорожньому управлінні, а в 1932 р. став керівником планувального сектору Дніпроміста[193]. Невдовзі його було призначено головою українського професійного бюро Спілки шоферів.

Колективізація і сплеск репресій в СРСР на початку 1930-х рр. викликали негативне ставлення О. Волоха до правлячої сталінської кліки. Та коли під час візиту Волоха до рідного села односельці запитали в колишнього отамана, чи не можна підняти повстання і скинути більшовицьку владу, він, за переказом, відповів: „Дорога так терном заросла, що вже не прорубаєш"[194]. У травні 1933 р. О. Волоха було заарештовано. Під час перебування у харківській в'язниці радянські слідчі інкримінували йому зв'язки з „націоналістичним підпіллям", підготовку збройного антибільшовицького повстання тощо. Винним О. Волох себе не визнав, але у вересні 1933 р. був засуджений до 10 років позбавлення волі[195]. Перебуваючи в Соловецькому таборі, він намагався протестувати проти ув'язнення, але врятувати його від розправи це вже не могло. Восени 1937 р. О. Волоха розстріляно разом з групою українських політв'язнів, страчених на честь 20-річчя більшовицької революції[196]. Таким чином, колишній отаман розділив долю жертв режиму, підтриманого ним у фатальні дні грудня 1919-го.

ПРИМІТКИ

93 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 36 – 37.

94 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 1. – Арк. 75.

95 Лапчинский Г. Гомельское совещание (Воспоминания) // Летопись революции. – 1926. – № 6 (21). – С. 43.

96 Латонин А. Советский остров на Украине // Летопись революции. – 1927. – № 4 (25). – С. 149.

97 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 23. – Арк. 18.

98 Лапчинский Г. Гомельское совещание (Воспоминания). – С. 46.

99 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 11. – Арк. 7зв.

100 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 2 – 2об.

101 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 12. – Арк. 3, 3зв.

102 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25 – 25зв.

103 Тинченко Я. „Злий геній" Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 12.

104 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 58. – Арк. 1.

105 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25.

106 Там само. – Арк. 25 – 25зв.

107 Доценко О. Літопис української революції. – Т. II. – Кн. 4. – С. 343; Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 13. Підполковник армії УНР М. Середа на еміграції стверджував, що отамана Ю. Божка вбив його власний ад'ютант Чайківський за намовою О. Волоха (див.: Середа М. Отаманщина. Отаман Волох. – С. 12).

108 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25 – 25зв.

109 Отрешко-Арський М. Спогад про Спільну військову школу (1919 – 1920 рр.). – С. 13.

110 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 31.

111 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 34. – Арк. 13зв. – 14.

112 Там само. – Спр. 12. – Арк. 3зв.

113 Там само. – Спр. 58. – Арк. 1.

114 Там само. – Арк. 1 – 1зв.

115 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 22.

116 Там же. – Л. 23, 24.

117 Там же. – Л. 15.

118 Там же. – Л. 18.

119 Там же. – Л. 17.

120 Там же. – Л. 18, 16.

121 Там же. – Л. 15.

122 Там же. – Л. 1об.

123 Там же. – Л. 1об.

124 Там же. – Л. 9.

125 Там же. – Ф. 197. – Оп. 3. – Д. 514. – Л. 101; Там же. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 6 – 6об.

126 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 14. – Арк. 1 – 1зв.

127 Там само. – Арк. 3зв.

128 Там само. – Арк. 4.

129 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 6 – 6об.

130 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2.

131 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 33.

132 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 25зв.; РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 4; Там же. – Ф. 197.

– Оп. 3. – Д. 514. – Л. 104; Тинченко Я. „Злий геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 12.

133 Тинченко Я. „Злий геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 13.

134 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2 – 2зв.

135 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 210. – Арк. 56.

136 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 26; Тинченко Я. „Злий геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 13; ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 60683. – Арк. 21.

137 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 4.

138 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 18. – Спр. 14. – Арк. 85.

139 Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 101. – Арк. 1зв. – 2.

140 Там само. – Арк. 4.

141 Там само. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 3; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 51285фп. – Т. 9. – Арк. 17.

142 ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 5.

143 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 241 – 242.

144 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 174.

145 Симферопольский Офицерский полк 1918 – 1920. Страница к истории Белого движения на Юге России. – Лос-Анджелес, 1962. – С. 31.

146 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 252,253.

147 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 35; ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 26.

148 Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). – Ф. 5881. – Оп. 2. – Д. 492. – Л. 31.

149 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 253.

150 ЦДАВО України. – Ф. 3217. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 2зв.

151 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 11 – 12зв.

152 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 259.

153 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 188 – 189.

154 Там само.

155 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 258.

156 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 17. – Арк. 173.

157 Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 108.

158 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 191; Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 258; ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 3; Тинченко Я. „Злий геній” Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 13.

159 Самійленко С. Дні слави. Спогади. – Нью-Йорк, 1958. – С. 106.

160 Там само. – С. 109.

161 Сім’янцев В. Роки козакування 1917 – 1923 (Спогади). – С. 194 – 195.

162 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 190.

163 Там само. – С. 191.

164 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 3.

165 Там само. – Арк. 3зв.

166 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 258 – 259;

Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 200.

167 Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 191 – 192.

168 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 258 – 259.

169 Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-ой Киевской стрелковой дивизии 1918 – 1920 гг. – К., 1923. – С. 171.

170 ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 18.

171 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 39; РГВА. – Ф. 197. – Оп. 7. – Д. 5. – Л. 42.

172 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 253 – 254.

173 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 7. – Д. 5. – Л. 42.

174 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 267.

175 Там само. – С. 267, 268. Спогадам М. Омеляновича-Павленка суперечить твердження Ю. Тютюнника про те, що більшовики не допустили делегацію до зустрічі з О. Волохом чи боротьбистами. Слідом за Ю. Тютюнником цю інформацію повторив О. Доценко у своїй праці про Перший Зимовий похід (див.: Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919 – 20 рр. – С. 121; Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – С. 47).

176 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 268.

177 ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 4.

178 Там само. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 1, 2.

179 Там само. – Арк. 39.

180 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 7. – Д. 5. – Л. 2.

181 ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 210. – Арк. 7.

182 РГВА. – Ф. 197. – Оп. 7. – Д. 5. – Л. 51.

183 Там же. – Ф. 1499. – Оп. 2. – Д. 10. – Л. 29.

184 Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917 – 1920). – С. 259.

185 РГВА. – Ф. 1499. – Оп. 2. – Д. 10. – Л. 30, 32, 39об., 47 – 47об.

186 Див.: Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріяли до історії війська Української Народної Республіки.– Нью-Йорк, 1982. – Т. II. – С. 39 – 40.

187 Самійленко С. Дні слави. Спогади. – С. 109.

188 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 60683. – Арк. 21 – 21зв.

189 Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 327. – Арк. 11.

190 Курас И. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978. – С. 283 – 286.

191 ЦДАВО України. – Ф. 182. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3; Тинченко Я. „Злий геній" Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 13.

192 ГАРФ. – Ф. 6247. – Оп. 1. – Д. 11. – Л. 80.

193 Тинченко Я. „Злий геній" Симона Петлюри: розгадана таємниця отамана Волоха. – С. 13.

194 Щербаченко В. Шляхами гайдамаків // Українське слово. – 2001. – Ч. 32 (3084). – 9 – 15 серп. – С. 16.

195 ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 60683. – Арк. 31, 86, 88, 90.

196 Остання адреса. Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937 – 1938 роках. – К., 2003. – Т. 2. – С. 717.